

Toegankelijkheid Tweede Kamerverkiezing 2017 voor mensen met een beperking: hindernissen én oplossingen

Iris de Putter
Hennie Boeije
Marianne Heins
Maj-Britt Inhulsen
Henrieke Kappen

Het NIVEL onderzoekt de gezondheidszorg. Dat onderzoek kijkt mee met de mensen die zorg krijgen en de mensen die de gezondheidszorg vormgeven en leveren: patiënten, de overheid, zorgverleners en verzekeraars, zorgorganisaties en toezichthouders. Zij bepalen de kwaliteit, betaalbaarheid en toegankelijkheid van de zorg. NIVEL-onderzoek heeft maatschappelijke en wetenschappelijke impact. Dat is de dubbele missie van het NIVEL. Wetenschap en praktijk versterken elkaar. Het onderzoeksproces van het NIVEL is ISO 9001 gecertificeerd. Elk NIVEL-onderzoek leidt tot een openbare publicatie. Dat is vastgelegd in de statuten. Tegelijkertijd zoekt het NIVEL voortdurend naar interactie met de mensen die de resultaten van zijn onderzoek kunnen gebruiken. Bij het NIVEL werken circa 150 mensen, van wie ruim 100 onderzoekers.

ISBN 978-94-6122-449-1

<http://www.nivel.nl>

nivel@nivel.nl

Telefoon 030 2 729 700

©2017 NIVEL, Postbus 1568, 3500 BN UTRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het NIVEL te Utrecht. Het gebruik van cijfers en/of tekst als toelichting of ondersteuning in artikelen, boeken en scripties is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Voorwoord

In opdracht van het College voor de Rechten van de Mens heeft het NIVEL in samenwerking met het Trimbos-instituut onderzoek verricht naar de ervaren toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezing 2017 voor mensen met een beperking.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een vragenlijst die door meer dan 1.000 mensen is ingevuld. In de antwoorden zien we dat er veel goed gaat en dat voor veel mensen de toegankelijkheid geen verbetering behoeft. Maar er zijn ook mensen die wel hindernissen ervaren vanwege hun beperking en verbetering wensen. Zij doen hiervoor verschillende suggesties. Om duiding te geven aan de hindernissen en verbeteringen die zijn genoemd, hebben we deze besproken met ervaringsdeskundigen. Hierdoor kregen we meer zicht op de betekenis van stemmen voor mensen met een beperking, op de precieze ervaring van hindernissen en op de voor- en nadelen van suggesties ter verbetering. De bespreking in de klankbordgroep gaf zicht op de mogelijkheden om verbeteringen in de praktijk te realiseren.

We willen de volgende mensen bedanken. Allereerst Lex Hulsbosch, Harry Michon en Caroline Place van het Trimbos-instituut. Zij namen de metingen bij mensen met een psychische aandoening voor hun rekening. We bedanken oud-collega Tineke Meulenkamp voor het mede uitdenken van de onderzoeksopzet. We danken Remco Feskens van het Cito voor zijn advies over de surveymethodologie en voor zijn expertoordeel over de vragenlijst. Ton van Weerdenburg van de Oogvereniging willen we bedanken voor de ruimhartige wijze waarop hij de stand op de Ziezo-beurs openstelde om de vragenlijst af te nemen. Veel dank gaat uit naar de vertegenwoordigers van de verschillende doelgroepen voor het testen van de vragenlijst en de bespreking van de uitkomsten van het onderzoek. Wij danken de klankbordgroep voor het constructief meedenken bij de opzet en uitvoering van het onderzoek. Tot slot danken we het College voor de Rechten van de Mens voor het zorgvuldig meelesen en becommentariëren van vragenlijsten en teksten in alle fasen van het onderzoek.

De auteurs
Utrecht, juni 2017

Inhoud

Samenvatting	6
1 Inleiding	8
1.1 Aanleiding: stemrecht voor mensen met een beperking	8
1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen	8
1.3 Achtergrond: een beknopte literatuurverkenning	9
1.4 Onderzoeksopzet	12
1.5 Leeswijzer	15
2 Toegankelijkheid van de verkiezingen: een algemeen beeld	16
2.1 Respons en respondenten	16
2.2 Zelfstandig stemmen of via volmacht	17
2.3 Belang van stemmen en vertrouwen in politiek	18
2.4 Toegankelijke stembureaus	19
2.5 Suggesties voor verbetering	19
3 Ervaringen van mensen met een lichamelijke beperking	20
3.1 Respons en respondenten	20
3.2 Stemmen en het belang van stemmen	21
3.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd	22
3.4 Stemmen met een volmacht	23
3.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd	23
3.6 Toegankelijkheid van informatie	23
3.7 Suggesties voor verbetering	24
4 Ervaringen van mensen met een visuele beperking	25
4.1 Respons en respondenten	25
4.2 Stemmen en het belang van stemmen	26
4.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd	27
4.4 Stemmen met een volmacht	27
4.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd	28
4.6 Toegankelijkheid van informatie	28
4.7 Suggesties voor verbetering	28
5 Ervaringen van naasten van mensen met een verstandelijke beperking	29
5.1 Respons en respondenten	29
5.2 Stemmen en het belang van stemmen	30
5.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd	31
5.4 Stemmen met een volmacht	32
5.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd	33
5.6 Toegankelijkheid van informatie	33
5.7 Suggesties voor verbetering	34

6	Ervaringen van mensen met een psychische aandoening	35
6.1	Respons en respondenten	35
6.2	Stemmen en het belang van stemmen	36
6.3	Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd	36
6.4	Stemmen met een volmacht	37
6.5	Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd	38
6.6	Toegankelijkheid van informatie	38
6.7	Suggesties voor verbetering	38
7	Conclusies en aanbevelingen	39
7.1	Conclusies	39
7.2	Reflectie op het onderzoek	40
7.3	Terugkoppeling aan de doelgroepen	41
7.4	Aanbevelingen	43
	Literatuur	46
	Bijlagen:	
Bijlage A	Informatie over de panels en respons	48
Bijlage B	Populatie doelgroepen en kenmerken respondenten	52
Bijlage C	Leden klankbordgroep en adviseurs	54
Bijlage D	Deelnemers doelgroepenbijeenkomst	56

Samenvatting

Uitoefening actief kiesrecht mensen met beperkingen

Volgens artikel 29 van het VN-verdrag handicap hebben alle mensen het recht om hun stem uit te brengen. Het College voor de Rechten van de Mens (het College) ontving signalen dat mensen met een beperking obstakels ervaren bij het uitoefenen van hun stemrecht. Dit was aanleiding voor een onderzoek naar aard en omvang van de ervaren hindernissen voor mensen met een beperking bij de Tweede Kamerverkiezing die in maart 2017 in Nederland werd gehouden. Mensen met een psychische aandoening of lichamelijke, verstandelijke of visuele beperking kunnen verschillende belemmeringen ervaren. In het onderzoek is ook gekeken naar oplossingen om belemmeringen op te heffen voor deze groepen, zodat ze volwaardig kunnen deelnemen aan het politieke leven.

Aanpak van het onderzoek

Na een beknopte literatuurstudie, is een vragenlijst ontwikkeld over de toegankelijkheid van de verkiezingen. De vragenlijst is getest bij de doelgroepen. Voor mensen met een lichamelijke beperking en mensen met een psychische aandoening is respectievelijk gebruik gemaakt van het Nationaal Panel Chronisch zieken en Gehandicapten van het NIVEL en het panel Psychisch Gezien van het Trimbos-instituut. Aan het Panel Samen Leven van het NIVEL nemen naast deel van mensen met een verstandelijke beperking. Aan hen zijn vragen voorgelegd over de toegankelijkheid van de verkiezingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Mensen met een visuele beperking zijn geworven op de ZieZo-beurs – een landelijke beurs voor mensen die niet (goed) kunnen zien – die vlak na de verkiezingen werd gehouden. In totaal deden 1.010 mensen mee aan het onderzoek. Na de verwerking van de gegevens, zijn de resultaten teruggekoppeld naar de doelgroepen en besproken in een klankbordgroep.

Toegankelijkheid hoog, maar er zijn nog wel obstakels

De uitkomsten laten zien dat de toegankelijkheid van de verkiezingen voor mensen die wilden stemmen voor alle doelgroepen groot is. Het percentage stemmers onder mensen met een verstandelijke beperking ligt met 46 procent een stuk lager dan onder de andere groepen. Vaker begrijpen zij niet wat verkiezingen zijn. Degenen die wel zijn gaan stemmen vinden het lastig om vooraf informatie te lezen en te begrijpen. Ook het stembiljet is voor hen lastig te lezen, te begrijpen en in te vullen. Wanneer mensen met een visuele beperking zelfstandig stemmen, ervaren ze problemen bij vrijwel alle fasen van het stemmen. Van het lezen van de partijprogramma's tot het invullen van het stembiljet. Mensen met een lichamelijke beperking of een psychische aandoening ondervinden minder problemen bij het stemmen.

Aanbevelingen om toegankelijkheid te verbeteren

Deelnemers aan het onderzoek dragen als oplossing het vaakst digitaal stemmen, hulp in het stembokje en begrijpelijke informatie aan. Informatie in begrijpelijke taal over zowel praktische zaken als programma's, is behulpzaam voor alle groepen. Hiervan zijn al voorbeelden beschikbaar. Stemmen met een stemcomputer komt de mensen met een visuele beperking ten goede die nog veel obstakels ervaren. Mensen met een verstandelijke beperking hebben soms hulp in het stembokje nodig, maar dit is wettelijk niet toegestaan. Dat is het wél voor mensen met een lichamelijke of visuele beperking en medewerkers van het stembureau zouden deze hulp dan ook

moeten toestaan. Oplossingen kunnen soms laagdrempelig, eenvoudig en goedkoop zijn en zijn vaak al beschikbaar, zoals een zitplaats om te rusten, goede verlichting, een duwtje in de rug bij mensen die een drempel ervaren, eenvoudig taalgebruik en audio-versies van informatie. Het College kan op basis van waargenomen obstakels en de suggesties voor verbetering, zijn doelstelling van actief kiesrecht voor mensen met beperkingen verder verwezenlijken.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding: stemrecht voor mensen met een beperking

In het kader van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap, houdt het College voor de Rechten van de Mens (hierna: het College) toezicht op de naleving hiervan. Artikel 29 van dit verdrag gaat in op het recht op participatie in het politieke en openbare leven. Het artikel omvat onder meer het actieve kiesrecht van alle mensen met een beperking (Kingston, 2014). Het College heeft het NIVEL gevraagd een onderzoek uit te voeren naar de toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezing op 15 maart 2017.

Er zijn meerdere redenen om te onderzoeken of er een relatie is tussen politieke participatie, i.c. gaan stemmen, en lichamelijke of verstandelijke beperkingen (Gollust & Rahn, 2013). Ten eerste, als mensen met beperkingen geen of minder gebruik kunnen maken van hun recht om te mogen stemmen, dan zijn ze minder vertegenwoordigd in het democratisch bestel. Deze ongelijkheid kan eraan bijdragen dat het gezondheidsbeleid niet in het belang is van degenen die het aangaat, namelijk de mensen met beperkingen. Ten tweede, kan het ongelijkheid in stand houden. Wanneer mensen met beperkingen een achterstand hebben in maatschappelijke positie, bijvoorbeeld door verlies van werk en inkomen, en zij hebben minder politieke macht, dan kunnen ze moeilijk iets doen om hun positie via deze weg te verbeteren. Ten derde, wanneer mensen met beperkingen minder gebruik kunnen maken van hun stemrecht, dan wordt het gezondheidsbeleid minder vanuit hun perspectief geëvalueerd en wordt dit minder snel bijgesteld of veranderd op basis van hun mening.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

Het doel van dit onderzoek is zicht te krijgen in de knelpunten die mensen met een lichamelijke beperking, een visuele beperking, een verstandelijke beperking of een psychische aandoening ervaren bij het uitoefenen van hun actief kiesrecht. Dit is relevant omdat Nederland in 2016 het VN-verdrag voor rechten van mensen met beperkingen heeft geratificeerd en vanwege de op handen zijnde wetswijziging voor toegankelijkheid en hulp bij het stemmen. Als onderzoeksvragen zijn geformuleerd:

- 1. Welke obstakels ervaren mensen met een lichamelijke beperking, een visuele beperking, een verstandelijke beperking of een psychische aandoening bij het uitoefenen van hun actieve kiesrecht?**
- 2. In welke mate ervaren mensen deze obstakels?**
- 3. Zien mensen met een lichamelijke beperking, een visuele beperking, een verstandelijke beperking of een psychische aandoening oplossingen voor de ervaren hindernissen en zo ja, welke zijn dat?**

Wanneer deze vragen zijn beantwoord kan het College verder bijdragen aan het opheffen van belemmeringen van het recht van mensen met beperkingen om volwaardig deel te kunnen nemen aan het politieke leven. Om dit doel dichterbij te brengen, is de derde onderzoeksvraag gesteld die kennis moet opleveren over oplossingen die bijdragen aan politieke participatie vanuit de mensenrechtenbenadering.

1.3 Achtergrond: een beknopte literatuurverkenning

Het stemrecht is een individueel recht, wat betekent dat mensen zelfstandig hun stem moeten kunnen uitbrengen. Het College ontving signalen dat mensen met een beperking in Nederland hierbij knelpunten ervoeren. Ook in de (inter)nationale literatuur zijn hier aanwijzingen voor. Uit verschillende studies blijkt dat het percentage mensen dat stemt onder mensen met een beperking, lager ligt dan onder de algemene bevolking (Belt, 2016; Hofstede et al., 2014; Keely et al., 2008; Ojeda, 2015). In deze paragraaf worden de uitkomsten beschreven van een beknopte literatuurverkenning. Er wordt begonnen met een beschrijving van de stemmers met een beperking. Dan volgt een overzicht van ervaren obstakels bij het stemmen. De paragraaf eindigt met de Nederlandse context: hoe zijn formele en praktische zaken rond verkiezingen in Nederland geregeld?

Wie zijn de mensen met beperkingen

Eén op de acht Nederlanders heeft een langdurige beperking (Gijsen et al., 2014). Beperkingen kunnen zowel lichamelijk (motorisch), zintuiglijk (visueel of auditief), psychisch of verstandelijk zijn of een combinatie hiervan. Mensen kunnen bijvoorbeeld zowel een verstandelijke als een lichamelijke beperking hebben of een lichamelijke en een psychische aandoening hebben. Er zijn in Nederland naar schatting 3,9 miljoen zelfstandig wonende mensen boven de twintig jaar met een lichamelijke beperking (De Klerk et al., 2012). Van deze mensen hebben bijna 1,6 miljoen mensen een lichte lichamelijke beperking en 2,3 miljoen mensen een matige of ernstige lichamelijke beperking. Het gaat hierbij om mensen met langdurige motorische en/of zintuiglijke beperkingen. Bij drie kwart van de mensen met beperkingen in de uitvoering van algemene dagelijkse levensverrichtingen en motorische beperkingen, ligt de oorzaak bij chronische aandoeningen. Overige oorzaken zijn een ongeval, aangeboren afwijking, psychische problematiek of veroudering (www.nationaalkompas.nl).

In 2005 waren naar schatting 300.000 Nederlanders blind of slechtziend. Ongeveer 76.000 van hen waren blind en circa 222.000 personen waren slechtziend (Limburg, 2007). Als gevolg van de veroudering van de bevolking zal het aantal mensen met een visuele beperking in Nederland verder toenemen. Het aantal mensen met een visuele beperking zal mede hierdoor stijgen naar 378.800 in 2020 (Keunen et al., 2011). Het is bekend dat mensen met een visuele beperking meer problemen ervaren in de maatschappelijke participatie dan mensen zonder visuele beperking (Alma et al., 2011a; Lamoureux et al., 2004). Ook komen eenzaamheid en depressie vaak voor (Alma et al., 2011b; Kempen et al., 2012).

Het aantal mensen met een verstandelijke beperking in Nederland is niet precies bekend. Voor het totale aantal mensen met een verstandelijke beperking (IQ lager dan 70) liggen de schattingen in Nederland in 2008 tussen de 112.000 en 231.000 (Ras et al., 2010). Het aantal mensen met een verstandelijke beperking is het afgelopen decennium iets toegenomen. Dit komt door de gestegen levensverwachting en omdat handicaps op jongere leeftijd vaker worden ontdekt (Ras et al., 2010).

Onderdeel van de definitie uit 2002 van de *American Association of Intellectual and Developmental Disabilities* (AAIDD) van een verstandelijke beperking, is dat mensen beperkingen hebben in twee of meer vaardigheidsgebieden, bijvoorbeeld in sociale vaardigheden, zelfredzaamheid, ontspanning, werk of school. In deze rapportage gaat het over mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking. Mensen met een lichte verstandelijke beperking kunnen zich meestal redelijk uitdrukken en kunnen in veel gevallen lezen en met geld omgaan. Zij kunnen zich zelfstandig in de samenleving bewegen en kunnen redelijk goed leren om voor zichzelf te zorgen. Mensen met een matige verstandelijke beperking hebben meestal op alle gebieden ondersteuning nodig. Ze kunnen meestal wel aangeven wat ze willen en ze kunnen leren zichzelf te verzorgen, maar ze kunnen vaak niet zelfstandig reizen, werken of wonen.

Ook het precieze aantal mensen met een psychische aandoening in Nederland is niet bekend. Naar schatting zijn er in Nederland in totaal 281.000 mensen met een ernstige psychische aandoening. Bij deze mensen is sprake van een psychische stoornis van langere duur, met beperkingen in het sociaal-maatschappelijk functioneren als gevolg (Place et al., 2014). Voorbeelden van aanhoudende en ernstige psychische problematiek zijn schizofrenie en stoornissen in het psychosespectrum, bipolaire stoornissen, persoonlijkheidsstoornissen, ernstige verslavingsstoornissen en terugkerende depressies. Er zijn 216.000 mensen bekend bij de geestelijke gezondheidszorg, waarvan 160.000 tussen de 18 en 65 jaar (Delespaul, 2013).

Knelpunten bij het stemmen

Er zijn verschillende redenen waarom mensen met een beperking knelpunten ervaren bij het stemmen of weerhouden worden om te gaan stemmen. Hieronder beschrijven we een aantal knelpunten.

Toegankelijke informatie over verkiezingen - De toegankelijkheid van de informatie over de verkiezingen is nog niet optimaal voor mensen met een beperking, beweren internationale instellingen voor mensenrechten (German Institute for Human Rights, 2016; Swedish Agency for Participation, 2014). Televisieprogramma's beperken zich vaak tot audiovisuele uitzendingen en verbale taal. Voor mensen die gebarentaal als moedertaal hebben, zijn deze talen niet toegankelijk. Verkiezingsprogramma's zijn soms wel al in eenvoudige taal of als audio-versie beschikbaar, al geldt dit vaker voor landelijke verkiezingen dan voor lokale (German Institute for Human Rights, 2016). Uit een vragenlijstonderzoek in Zweden onder mensen met beperkingen, blijkt dat informatie van autoriteiten en gemeenten soms wel en soms niet toegankelijk gevonden wordt door mensen met een beperking. Hetzelfde geldt voor informatie van de media en van politieke partijen (Swedish Agency for Participation, 2014). Vragenlijstonderzoek laat zien dat mensen met een verstandelijke beperking die niet gaan stemmen, vaak niet begrijpen wat verkiezingen precies inhouden of dat ze geen politieke interesse hebben (Hofstede et al., 2014).

Bereikbaarheid stemlokaal - De bereikbaarheid van het stemlokaal kan een obstakel vormen voor mensen met een beperking om te gaan stemmen. Bijvoorbeeld wanneer mensen die verder weg wonen van het stemlokaal niet in staat zijn om auto te rijden (Matsubayashi & Ueda, 2014). Een vergelijking in de Verenigde Staten tussen stemmers met en zonder beperking, liet zien dat stemmers met een beperking vaker moeilijkheden ervaren bij het naar het stemlokaal gaan dan degenen zonder beperking (Schur et al., 2013). In Nederland speelt de bereikbaarheid van het stemlokaal mogelijk minder een rol, omdat er een stemlokaal op loopafstand van iedere stemgerechtigde moet zijn (Smit, 2013).

Toegankelijkheid stemlokaal - De afwezigheid van toegankelijke parkeerplaatsen en de aanwezigheid van stoepranden en steile hellingen, zorgt ervoor dat mensen met een beperking moeilijkheden ondervinden om het stemlokaal binnen te gaan (Belt, 2016; Schur et al., 2013). Een depressie kan ertoe leiden dat mensen niet de motivatie kunnen opbrengen om te gaan stemmen en soms zijn ze vanwege de depressie ook fysiek niet in staat om deel te nemen aan de verkiezingen. Hoe ernstiger de depressie, hoe minder mensen gaan stemmen (Ojeda, 2015). De afwezigheid van een blinde geleidensysteem maakt de stemlokalen vooral ontoegankelijk voor blinden en slechthzienden (German Institute for Human Rights, 2016). Mensen met visuele beperkingen willen graag zelfstandig stemmen (Hogenboom, 2015).

Stemhokje en stembiljet - Het design van het stembiljet leidt soms tot problemen bij mensen met een beperking, net als de plek waar de stembiljetten liggen in het lokaal (Swedish Agency of Participation, 2014). Ook hebben mensen met een beperking moeite met het begrijpen van de informatie over het stemmen, met het zien, lezen en invullen van het stembiljet (Schur et al., 2013).

Medewerkers van het stembureau - Over het algemeen vinden mensen met een beperking dat medewerkers van het stembureau hen respectvol behandelen (Schur et al., 2013). Een gebrek aan kennis onder de medewerkers van het stembureau over de regels voor mensen met een beperking, kan een hindernis zijn. Evenals het ongemak van stembureau medewerkers om mensen te helpen bij het gebruik van toegankelijke stemapparatuur (Research alliance for accessible voting, 2014).

Oplossingen

In de literatuur worden verschillende oplossingen genoemd om het stemmen voor mensen met een beperking toegankelijker te maken. Zo blijkt dat mensen met een beperking eerder geneigd zijn om te stemmen wanneer dit kan via de post (Miller & Powell, 2016; Matsubayashi & Ueda, 2014). Onder mensen met een verstandelijke beperking helpt het wanneer ze worden aangemoedigd, ondersteund en geholpen bij het gaan stemmen. Het maakt hierbij niet uit of de ondersteuning en hulp van familie, vrienden of professionals komt. De ondersteuning en hulp kunnen gericht zijn op technische aspecten van het stemmen, maar de mensen met een verstandelijke beperking willen ook graag hulp bij het begrijpen van de partijprogramma's (Agran et al., 2016).

De Nederlandse context

In de Kieswet zijn alle praktische en formele zaken geregeld over verkiezingen in Nederland van het verzenden van oproepingskaarten tot het tellen van de stemmen. Bepaalde aspecten van de Kieswet kunnen een rol spelen bij de toegankelijkheid van de verkiezingen.

In Nederland staat in de Kieswet wie mag stemmen bij verkiezingen. Dit heet actief kiesrecht. Het is in Nederland niet verplicht om te stemmen. Om te kunnen stemmen bij verkiezingen, moeten kiezers voldoen aan een aantal eisen. Voor alle verkiezingen geldt dat kiesgerechtigden achttien jaar of ouder moeten zijn en niet uitgesloten zijn van het kiesrecht (overheid.nl). Het kiesrecht kan in Nederland slechts in uitzonderlijke gevallen ontnomen worden en hiervoor is altijd een uitspraak van de rechter vereist. Bij een vrijheidsstraf van ten minste een jaar, kan de rechter als bijkomende straf het kiesrecht ontnemen. Personen die vanwege hun wilsonbekwaamheid onder curatele staan en om die reden uitgesloten waren van het kiesrecht, hebben sinds de Europese verkiezing van juni 2009 het recht om te stemmen en gekozen te worden (kiesraad.nl).

Stemmen met een volmacht - Er zijn verschillende manieren waarop iemand kan stemmen. Met een stempas en een identiteitsbewijs kan op de dag van de verkiezing gestemd worden op het stembureau. Het is ook mogelijk om iemand te machtigen om te stemmen. Dit kan met behulp van de stempas en een kopie van het identiteitsbewijs van degene die machtigt als de gemachtigde in dezelfde gemeente woont. Woont de gemachtigde niet in dezelfde gemeente, dan dient een schriftelijk verzoek ingediend te worden bij de gemeente waar degene die machtigt woont. In tegenstelling tot veel andere landen, mag in Nederland iedere kiezer gemachtigd worden (kiesraad.nl). Voor mensen die door hun beperking niet zelfstandig kunnen stemmen, kan de volmacht een alternatief zijn.

Hulp bij het stemmen - Volgens de Kieswet is het verlenen van hulp bij het stemmen alleen toegestaan op grond van een lichamelijke beperking. Een kiezer kan dan hulp krijgen van een door hemzelf aangewezen persoon of een lid van het stembureau. Iemand met een verstandelijke beperking heeft géén recht op hulp bij het stemmen. De gedachte hierachter is dat als ze niet zonder hulp kunnen stemmen, kan worden aangenomen dat zij niet zelfstandig hun wil kunnen bepalen. Deze zelfstandigheid is een uitgangspunt van het kiesrecht (kiesraad.nl).

Toegankelijke stembureaus - In de Kieswet staat ook dat ten minste 25 procent van de stemlokalen toegankelijk moet zijn en ingericht moet zijn voor mensen met een lichamelijke beperking. Denk hierbij aan een oprijplank bij opstapjes of drempels, een parkeervoorziening, stemhokjes met verlaagd werkblad, goede verlichting, een loop bij het stembiljet en eventueel een extra leeslamp. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken heeft hiervoor toegankelijkheidscriteria opgesteld. In 2014 liet onderzoek zien dat geen van de stembureaus aan alle criteria voldeed, maar dat een groot deel wel een (ruime) voldoende scoorde. Op basis van het onderzoek zijn de toegankelijkheidscriteria verder uitgewerkt (PBT consult, 2014). Tijdens de Tweede Kamerverkiezing in 2017 is het onderzoek herhaald. De gemiddelde toegankelijkheid werd in dit jaar beoordeeld met het rapportcijfer 8,2. Naar eigen zeggen waren in iets meer dan de helft van de gemeenten alle stemlokalen toegankelijk (de zogenaamde 100%-norm). Omdat de hierboven genoemde criteria zijn aangepast, is een vergelijking tussen beide jaren niet mogelijk (Cebeon, 2017).

Medewerkers van het stembureau - Op het stembureau dienen drie medewerkers aanwezig te zijn van het stembureau waarvan één voorzitter. Zij hebben onder andere als taak de inrichting van het stembureau, het controleren van de stempassen en de identiteitsbewijzen van de kiezers, en het tellen van de stemmen (kiesraad.nl). Deze medewerkers moeten een training volgen zodat zij over voldoende kennis en vaardigheden beschikken om de Kieswet correct toe te passen in het stembureau. Dat betekent dat zij onder meer moeten kunnen bepalen wie er hulp mag hebben in het stemhokje.

1.4 Onderzoeksopzet

Hieronder wordt allereerst de werving beschreven van de groepen kiesgerechtigden die aan het onderzoek hebben deelgenomen. Daarna volgt een beschrijving van de aanpak van het onderzoek.

Werving van de groepen

Voor het werven van de doelgroepen is gebruik gemaakt van bestaande panels van het NIVEL en het Trimbos-instituut. Een toelichting op deze panels staat in bijlage A.

Mensen met een lichamelijke beperking - Om deze groep te bereiken zijn mensen uit het Nationaal Panel Chronisch zieken en Gehandicapten (NPCG) van het NIVEL benaderd. Aan dit panel neemt een groep van ongeveer 900 mensen deel die matige of ernstige beperkingen hebben. Deze beperkingen zijn motorisch van aard, maar er zijn ook mensen die visuele problemen kunnen hebben. Uit de groep van 900 mensen is een steekproef getrokken van 610 mensen zodat er voldoende spreiding is over geslacht, leeftijd, opleiding en ernst van de beperking. Van deze mensen is twee derde online benaderd en een derde schriftelijk naar hun eigen voorkeur.

Mensen met een psychische aandoening - Om deze groep kiesgerechtigden te bereiken is gebruik gemaakt van het panel Psychisch Gezien van het Trimbos-instituut. Aan dit panel nemen zo'n 2.000 mensen deel met relatief ernstige psychische aandoeningen. Het Trimbos-instituut heeft 500 mensen uit dit panel benaderd voor het onderzoek. Hierbij is gebruik gemaakt van een mixed mode vragenlijst waarbij circa 400 mensen online en 100 mensen schriftelijk zijn benaderd op basis van hun voorkeur.

Mensen met een visuele beperking - Op 24 en 25 maart vond in de Jaarbeurs in Utrecht de ZieZo-beurs plaats: een bijeenkomst van de brancheorganisaties voor mensen met visuele beperkingen, hun familieleden, begeleiders en mensen die beroepsmatig met hen hebben te maken. In de stand van de Oogvereniging is ruimte ingericht voor medewerkers van het NIVEL en van het College om mensen te vragen om mee te doen met het onderzoek. Degenen die wilden meedoen, hebben zelfstandig, samen met hun begeleider of samen met een onderzoeker de vragenlijst ingevuld. Een klein aantal mensen heeft de vragenlijst meegenomen en later teruggestuurd.

Mensen met een verstandelijke beperking - Via het Panel Samen Leven zijn naasten van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking benaderd. Er zijn 349 naasten uitgenodigd om deel te nemen aan de vragenlijst, waarvan 208 schriftelijk en 141 online. We hebben de naasten nadrukkelijk gevraagd deze vragenlijst samen in te vullen met de persoon met een verstandelijke beperking en in de vragenlijst vragen we hen of ze dit hebben gedaan. Dit vragenlijstonderzoek is door het College aangevuld met een kwalitatief onderzoek met mensen met een verstandelijke beperking.

Zie bijlage B voor een beschrijving van de populaties van de doelgroepen.

Fasering van het onderzoek

Het onderzoek naar de toegankelijkheid van de verkiezingen is uitgevoerd van januari tot juni 2017 en bestond uit vier fasen (zie figuur 1.1):

1. Voorbereiding van de vragenlijst
2. Ontwikkeling van de vragenlijst
3. Afname van de vragenlijst en verwerking gegevens
4. Resultaten en rapportage

Figuur 1.1 Opzet van het onderzoek in vier fasen

Fase 1: Voorbereiding vragenlijst - We hebben een beknopte literatuurstudie uitgevoerd naar de uitoefening van stemrecht door mensen met beperkingen. Op basis hiervan zijn onderwerpen geïnventariseerd. Deze onderwerpen zijn gepresenteerd en besproken met de klankbordgroep. Zie voor de samenstelling van de klankbordgroep bijlage C. Het doel van deze bijeenkomst was om de dekking van de onderwerpen te exploreren met de te stellen vragen over hindernissen en oplossingen en over de antwoordmogelijkheden.

Fase 2: Ontwikkeling vragenlijst - Op basis van de literatuurstudie en de uitkomsten van de bijeenkomst met de klankbordgroep, is een generieke vragenlijst ontwikkeld die aan alle groepen kon worden voorgelegd. Voor de naasten van mensen met een verstandelijke beperking is een aangepaste versie ontwikkeld. De ontwikkelde vragenlijst is besproken met het College en met de twee adviseurs van het onderzoeksproject (zie bijlage C) die zowel methodologische kennis als inhoudelijke kennis meebrachten. De concept-vragenlijst is met zogenoemde cognitieve interviews uitvoerig getest in een bijeenkomst met twee ervaringsdeskundigen uit elk van de vier doelgroepen (zie bijlage D). Op basis van de uitkomsten van de cognitieve interviews is de vragenlijst zoveel mogelijk samengesteld uit vragen en antwoordopties die aansluiten bij de beleavingswereld van de doelgroepen. Na het testen is de vragenlijst definitief gemaakt.

Fase 3: Afname vragenlijst - De vragenlijsten zijn op de dag van de verkiezingen, 15 maart 2017, verzonden. Na twee weken is een reminder gestuurd en op 14 april is de inzending gesloten. De afname van de vragenlijst onder mensen met een visuele beperking vond plaats op 24 en 25 tijdens de ZieZo-beurs in de Jaarbeurs te Utrecht.

Fase 4: Resultaten en rapportage - De gegevens van de schriftelijke vragenlijsten zijn na binnenkomst ingevoerd en samengevoegd met de gegevens van de online vragenlijsten. Daarna is het databestand geschoond en geanalyseerd. De antwoorden over ervaren knelpunten, mogelijke ondersteuning en oplossingen, zijn geanalyseerd met beschrijvende statistiek. Om de uitkomsten van de vier genoemde groepen in context te kunnen plaatsen, zijn enkele analyses uitgevoerd naar het vertrouwen in de politiek en het belang van stemmen. De tussentijdse bevindingen zijn besproken met vertegenwoordigers van de doelgroepen en met de klankbordgroep. Met hen samen zijn de uitkomsten geïnterpreteerd en is nagedacht over suggesties voor verbeteringen.

1.5 Leeswijzer

In de hoofdstukken hierna schetsen we eerst een algemeen beeld van de bevindingen uit het onderzoek. Dit doen we in hoofdstuk 2. Vervolgens komen in hoofdstuk 3 tot en met 6 de vier verschillende groepen kiesgerechtigden aan het woord. Elk van deze hoofdstukken begint met de hoofdpunten van de ervaringen van de specifieke groep. In hoofdstuk 7 beantwoorden we de onderzoeksvragen en presenteren we de conclusies van het onderzoek. In dit hoofdstuk presenteren we ook de resultaten van de terugkoppeling van de oplossingen aan de doelgroepen. Details over de panels die zijn gebruikt om respondenten te werven, de respons, de beschrijving van de populatie en de deelnemers aan de doelgroepenbijeenkomsten en de klankbordgroep, zijn te vinden in de bijlagen van dit rapport.

2 Toegankelijkheid van de verkiezingen: een algemeen beeld

Hoofdpunten

- Onafhankelijk van de beperking die mensen hebben, heeft slechts een klein percentage van de mensen die belang hechten aan het uitbrengen van hun stem niet gestemd.
- Het percentage stemmers onder mensen met een verstandelijke beperking ligt met 46 procent een stuk lager dan onder de mensen met een lichamelijke of visuele beperking of met een psychische aandoening (alle drie meer dan 90 procent).
- Mensen met een lichamelijke of een psychische beperking vinden veel vaker dat er geen verbeteringen nodig zijn, dan mensen met een verstandelijke of een visuele beperking.
- Dat de gemeente verplicht is om een deel van de stemlokalen toegankelijk te maken, was vooral bekend bij mensen met een lichamelijke beperking.
- Digitaal stemmen in het stemlokaal werd zowel onder mensen met een psychische aandoening, een lichamelijke beperking, als een visuele beperking vaak genoemd als suggestie om de verkiezingen beter toegankelijk te maken.
- Hulp in het stemhokje maakt de verkiezingen toegankelijker voor mensen met een verstandelijke beperking of een visuele beperking. Hulp is wettelijk toegestaan voor mensen met een visuele beperking, maar niet alle medewerkers van het stembureau weten dat. Mensen met een verstandelijke beperking mogen geen hulp in het stemhokje.

2.1 Respons en respondenten

Er zijn in totaal 1.110 vragenlijsten verstuurd naar mensen met een lichamelijke beperking of psychische aandoening en 349 vragenlijsten naar naasten van mensen met een verstandelijke beperking. In totaal zijn er 887 ingevulde vragenlijsten retour gekomen. Dat is een responspercentage van 61 procent. Daarnaast hebben we op de ZieZo-beurs 123 vragenlijsten afgenomen onder mensen met een visuele beperking.

Van de respondenten met een lichamelijke beperking is 65 procent vrouw (zie tabel 2.1). Ook onder de respondenten met een psychische aandoening is meer dan de helft vrouw (63%). In de groep met een visuele beperking hebben de mannen het vaakst de vragenlijst ingevuld (49%). Vijf respondenten met een visuele beperking hebben deze vraag overgeslagen. Ook van de groep met een verstandelijke beperking voor wie de naasten de vragenlijst hebben ingevuld, zijn de meesten man (58%).

Het percentage respondenten van 65 jaar en ouder is het grootst onder de mensen met een lichamelijke beperking (56%). Onder de groep mensen met een verstandelijke beperking zitten de meeste jongeren: 35 procent is onder de 40 jaar. Het percentage laag opgeleiden is het hoogst onder mensen met een lichamelijke beperking (36%).

De mensen met een visuele beperking gebruiken het meest een hulpmiddel om zich te verplaatsen in het dagelijkse leven (81%). Het gaat hier met name om een herkenningsstok, taststok of geleidehond. Van de mensen met een lichamelijke beperking gebruikt de helft een hulpmiddel om zich te verplaatsen. De meesten hebben een rollator of looprek, een wandelstok of krukken, een rolstoel of scootmobiel.

Op basis van onderzoek bestaat er een schatting van de omvang en samenstelling van de werkelijke populatie van groepen mensen met beperkingen. We noemen dit populatieschattingen. We kunnen de mensen die hebben deelgenomen aan het onderzoek vergelijken met de populatieschattingen. In vergelijking met de populatieschatting van de doelgroepen (zie bijlage B), valt op dat de respondenten met een visuele beperking gemiddeld genomen vaker blind zijn. De mensen met een verstandelijke beperking die in dit onderzoek zijn vertegenwoordigd door hun naasten, hebben iets vaker een matige verstandelijke beperking ten opzichte van de populatieschatting.

Van mensen met een matige of ernstige lichamelijke beperking of een psychische aandoening is geen informatie over de samenstelling van de werkelijke populatie bekend. Daarom is besloten om als referentie uit te gaan van de verdeling naar sociaal-demografische en beperkingsgerelateerde kenmerken zoals die voorkomen in de panels van mensen met een lichamelijke beperking of psychische aandoening. Wanneer we de referentiegroep van de mensen met een matige of ernstige lichamelijke beperking vergelijken met de kenmerken van de respondenten, valt op dat de respondenten gemiddeld genomen iets vaker man zijn, iets minder vaak een ernstige beperking hebben en iets hoger opgeleid zijn. De verschillen zijn echter klein. De kenmerken van de respondenten met een psychische aandoening komen vrijwel overeen met die van het totale panel.

Tabel 2.1 Achtergrondkenmerken van de mensen die hebben meegedaan aan het vragenlijst onderzoek over de verkiezingen (in percentages)

	Mensen met lichamelijke beperkingen (n=426)	Mensen met visuele beperkingen (n=123)	Mensen met verstandelijke beperkingen (n=208)	Mensen met psychische aandoeningen (n=253)
Geslacht				
Vrouw	65	47	42	63
Leeftijd				
18 t/m 39 jaar	4	20	35	23
40 t/m 64 jaar	40	45	50	66
65 jaar en ouder	56	35	15	12*
Opleidingsniveau				
Laag	36	19	-	16
Middelbaar	44	49	-	54
Hoog	20	27	-	30
Onbekend		5		
Hulpmiddel				
Gebruikt een hulpmiddel om zich te verplaatsen	50	81	23	9

* door afronding wijkt de som van de percentages van de leeftijdscategorieën van de respondenten af van 100 procent.

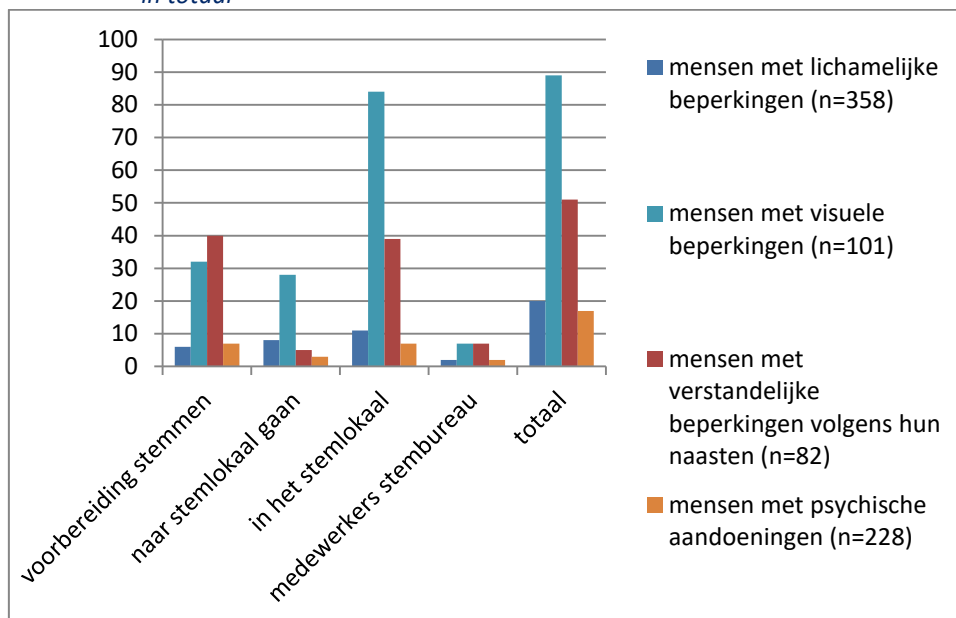
2.2 Zelfstandig stemmen of via volmacht

Het opkomstpercentage van de Tweede Kamerverkiezing in de algemene bevolking op 15 maart 2017 was 81,9 procent (kiesraad.nl). Het percentage stemmers onder de respondenten met een lichamelijke, visuele beperking of psychische aandoening ligt een stuk hoger, respectievelijk 92, 95 en 94 procent. Waarschijnlijk valt dit hogere percentage te verklaren door het feit dat mensen met

enige interesse in politiek vaker gaan stemmen en eerder de vragenlijst invullen. Van de mensen met een verstandelijke beperking heeft volgens hun naasten 46 procent gestemd.

De mensen met een lichamelijke beperking of psychische aandoening die zelfstandig zijn gaan stemmen ervaren nauwelijks obstakels bij het stemmen. Zelfstandige stemmers met een verstandelijke beperking hadden vooral moeite met de voorbereidingen van het stemmen (40%) en de handelingen in het stemlokaal zelf (39%). Ze vonden het lezen en begrijpen van de informatie moeilijk, net als het invullen van het stembiljet. Mensen met een visuele beperking hadden ook de meeste moeite met de voorbereidingen (32%) en de handelingen in het stemlokaal (84%). Zoals te verwachten hadden zij vooral problemen met het lezen van het stembiljet en het invullen ervan. Ook het bereiken van het stemlokaal werd relatief vaak als lastig ervaren. Het begrijpen en verstaan van de medewerkers van het stembureau leidde zelden tot problemen (zie figuur 2.1).

Figuur 2.1 Percentage zelfstandige stemmers dat moeilijkheden ervaart naar verschillende gebieden en in totaal

2.3 Belang van stemmen en vertrouwen in politiek

Voor alle groepen met een beperking geldt dat er een samenhang is tussen het belang dat mensen hechten aan het uitbrengen van de stem en het (al dan niet zelfstandig) stemmen op 15 maart. Van de mensen die stemmen (heel) belangrijk vinden, hebben de meesten ook gestemd. Slechts een klein percentage mensen (tussen de 0,5 en 3 procent) die belang hechten aan het uitbrengen van hun stem, heeft niet gestemd.

In 2016 had iets meer dan een derde van de Nederlandse bevolking vertrouwen in de Tweede Kamer (CBS Statline, geraadpleegd op 24 mei 2017). De mensen met een visuele beperking die de vragenlijst hebben ingevuld, hebben aanzienlijk meer vertrouwen in de Tweede Kamer (55%). Dit geldt ook voor de mensen met een lichamelijke beperking (42%) en een psychische aandoening

(46%). Ook hier kan de verklaring zijn dat mensen die vertrouwen hebben in de Tweede Kamer eerder geneigd zijn de vragenlijst in te vullen. Dit valt echter niet met zekerheid te zeggen. Voor de naasten van mensen met een verstandelijke beperking was de vraag over het vertrouwen in de Tweede Kamer lastig te beantwoorden, daarom wordt hierover niet gerapporteerd.

2.4 Toegankelijke stembureaus

In 2017 waren de gemeenten verplicht om 25 procent van de stemlokalen toegankelijk te maken voor mensen met een lichamelijke beperking (Kiesraad.nl, geraadpleegd op 9 juni 2017). Bijna 70 procent van de mensen met een lichamelijke beperking wist hiervan. Dit percentage ligt iets lager onder de groep mensen met een psychische aandoening of visuele beperking (net onder de 60 procent). Volgens naasten wist van de mensen met een verstandelijke beperking slechts één op de vijf dit.

Het gebruik van zo'n speciaal toegankelijk stemlokaal was het hoogst onder de groep met een visuele beperking; een vijfde van de stemmers die wisten dat er speciaal toegankelijke stemlokalen waren, heeft hier daadwerkelijk gebruik van gemaakt. Dit geldt voor 17 procent van de mensen met een lichamelijke beperking (n=42), waarvan 26 mensen met een rollator, rolstoel en/of scootmobiel. Op één na vond iedereen het lokaal (zeer) toegankelijk. Opvallend is wel dat in vergelijking met mensen met een lichamelijke of visuele beperking die géén gebruik hebben gemaakt van een speciaal toegankelijk stemlokaal, de mensen die er wél gebruik van hebben gemaakt niet meer of minder problemen ervaarden bij het stemmen.

2.5 Suggesties voor verbetering

Voor meer dan de helft van de mensen met een lichamelijke beperking (58%) of psychische aandoening (63%) zijn de verkiezingen toegankelijk genoeg en zijn verbeteringen niet nodig. Mensen die vinden dat de verkiezingen toegankelijker kunnen zijn, deden suggesties voor verbetering. De suggesties die het vaakst werden genoemd zijn stemmen per post en digitaal stemmen in het stemlokaal. Ook werd regelmatig genoemd dat er een aanbod moet zijn van verkiezingsprogramma's in begrijpelijke taal.

Slechts 5 procent van de mensen met een visuele beperking vindt de verkiezingen toegankelijk genoeg. Mensen met een visuele beperking zouden graag digitaal stemmen in het stemlokaal, bijvoorbeeld met behulp van een spraakcomputer. Stemmen met hulp van een persoon in het stemhokje wordt ook als suggestie genoemd om de verkiezingen beter toegankelijk te maken. Dat is nu al toegestaan voor mensen met een lichamelijke beperking, maar nog niet alle medewerkers van het stembureau zijn hiermee bekend en laten het toe. Van de naasten van mensen met een verstandelijke beperking geeft 70 procent aan dat de toegankelijkheid van de verkiezingen beter kan. Hun naaste met een verstandelijke beperking zou vooral geholpen zijn met hulp in het stemhokje en hulp van familie en vrienden bij de voorbereidingen van het stemmen waaronder begrijpelijke uitleg over de gang van zaken bij verkiezingen en over verkiezingsprogramma's.

3 Ervaringen van mensen met een lichamelijke beperking

Ervaringen en obstakels

- Van de mensen met een lichamelijke beperking die de vragenlijst hebben ingevuld, heeft ruim 90 procent gestemd op 15 maart. Het grootste deel stemde zelfstandig.
- Vrijwel iedereen die stemmen heel belangrijk vindt, heeft gestemd.
- Over het geheel genomen hebben zeer weinig mensen die zijn gaan stemmen dit als moeilijk ervaren.
- Zo'n 17 procent heeft hulp gehad bij een of meer activiteiten waarmee ze de meeste moeite hadden, zoals de voorbereidingen, naar het stemlokaal toegaan, het stemlokaal betreden en in het stemlokaal.
- De belangrijkste reden om van de volmacht gebruik te maken, is dat de gezondheid van mensen het niet toelaat om zelfstandig te stemmen. Ook speelt een rol dat het stemlokaal voor hen soms lastig te bereiken is.
- Voor mensen met een lichamelijke beperking zijn bijeenkomsten, flyers en sociale netwerksites de minst toegankelijke bronnen voor informatie over verkiezingen.

Suggesties voor verbetering

- Ruim de helft van de mensen met een lichamelijke beperking heeft geen verbeteringen nodig.
- Stemmen per post of digitaal stemmen – in stemlokaal of vanuit huis – verbetert de toegankelijkheid.

Dit hoofdstuk beschrijft de ervaringen met het stemmen van mensen met een matige of ernstige lichamelijke beperking. Mensen met een matige beperking hebben moeite met meerdere activiteiten. Het gaat hierbij om activiteiten op het gebied van ADL (Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen, zoals eten, zich wassen, naar het toilet gaan), mobiliteit, huishoudelijke activiteiten en om het zien en horen. Denk bij huishoudelijke activiteiten en mobiliteit bijvoorbeeld aan het doen van zwaar huishoudelijk werk, het bed verschonen of tien minuten staan. Mensen met een matige beperking kunnen deze activiteiten wel zelf verrichten. Degenen met een ernstige lichamelijke beperking kunnen minimaal één activiteit helemaal niet zelf uitvoeren en hebben hierbij ondersteuning nodig.

3.1 Respons en respondenten

Er zijn 610 vragenlijsten verstuurd naar mensen met een lichamelijke beperking. Van deze groep hebben 426 mensen de vragenlijst ingevuld (respons 70%). Ruim de helft van de groep respondenten is 65 jaar of ouder. Het merendeel van de respondenten is vrouw (65%) en heeft een gemiddeld opleidingsniveau (44%). Bij 63 procent van de respondenten is sprake van een matige beperking. De overige 37 procent heeft een ernstige beperking. De helft van de mensen geeft aan één of meerdere hulpmiddelen te gebruiken om zich te verplaatsen in het dagelijks leven, zoals een rollator (n=113), een wandelstok of krukken (n=81), een rolstoel (n=70) of een scootmobiel (n=70)¹

¹ De vraag luidde: welke van onderstaande hulpmiddelen gebruikt u? Wandelstok of krukken, rollator of looprek, rolstoel (elektrisch of handbewogen), scootmobiel of tandem, herkenningsstok, taststok of geleidehond, een ander hulpmiddel

(zie tabel 3.1). Wanneer we kijken naar de verdeling naar sociaal-demografische en beperkingsgerelateerde kenmerken zoals die voorkomt in het panel van mensen met een lichamelijke beperking, valt op dat de respondenten gemiddeld genomen iets vaker man zijn, iets minder vaak een ernstige beperking hebben en iets hoger opgeleid zijn (zie bijlage B). De verschillen zijn echter klein.

Tabel 3.1 Achtergrondkenmerken van de mensen met een lichamelijke beperking die hebben meegedaan aan het vragenlijst onderzoek over de verkiezingen (in percentages)

Mensen met lichamelijke beperkingen (n=426)	
Geslacht	
Vrouw	65
Leeftijd	
18 t/m 39 jaar	4
40 t/m 64 jaar	40
65 jaar en ouder	56
Opleidingsniveau	
Laag	36
Middelbaar	44
Hoog	20
Ernst van de beperking	
Matig	63
Ernstig	37
Hulpmiddel	
Gebruikt een hulpmiddel om zich te verplaatsen	50

3.2 Stemmen en het belang van stemmen

Van de mensen met een lichamelijke beperking die de vragenlijst hebben ingevuld, heeft 84 procent zelfstandig gestemd, 8 procent heeft met een volmacht gestemd en de overige 8 procent heeft niet gestemd. De meeste mensen met een lichamelijke beperking (87%) geven aan dat ze het uitbrengen van hun stem (heel) belangrijk vinden. Voor 10 procent van de mensen is het uitbrengen van hun stem niet zo of helemaal niet belangrijk. Drie procent heeft de vraag niet ingevuld.

Er is samenhang tussen het belang dat mensen hechten aan het uitbrengen van hun stem en het (al dan niet zelf) stemmen op 15 maart. Achtennegentig procent van de mensen die aangeven stemmen (heel) belangrijk te vinden, is ook gaan stemmen. Twee procent is niet gaan stemmen, ondanks dat zij het (heel) belangrijk vinden. Van de mensen die stemmen niet zo belangrijk of helemaal niet belangrijk vinden, heeft slechts 46 procent gestemd.

Ruim veertig procent van de mensen met een lichamelijke beperking geeft aan (tamelijk) veel vertrouwen te hebben in de Tweede Kamer en een ongeveer even groot deel heeft juist niet zoveel vertrouwen in de Tweede Kamer. Een kleine 9 procent blijkt helemaal geen vertrouwen te hebben. De overige mensen (3%) hebben de vraag niet ingevuld. Bijna iedereen die bij de verkiezingen in 2012 heeft gestemd, heeft dit wederom gedaan in 2017 (96%). Van de mensen die in 2012 níet hebben gestemd, heeft ruim 60 procent dit in 2017 wél gedaan.

Tabel 3.2 Belang van stemmen en al dan niet gestemd hebben (n=426)

	Gestemd		Niet gestemd (n=35)
	Zelfstandig gestemd (n=358)	Per volmacht gestemd (n=33)	
(Heel) belangrijk	89%	8%	2%
Helemaal niet (zo) belangrijk	44%	2%	54%
Onbekend	64%	7%	29%

3.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd

Op 15 maart 2017 heeft 84 procent (n=358) van de mensen met een lichamelijke beperking zelfstandig gestemd. In de vragenlijst is aan hen gevraagd hoe moeilijk zij dit vonden. Slechts 3 procent gaf aan dat zij het over het geheel genomen (erg) moeilijk vonden om te stemmen. Daarnaast is gevraagd hoe makkelijk of moeilijk zij specifieke onderdelen van het stemmen vonden. Eén op de vijf zelfstandige stemmers had moeite met één of meerdere onderdelen van het stemmen. Mensen blijken de meeste moeilijkheden te ondervinden in het stemlokaal (11%), bij het bereiken en het binnengaan van het stemlokaal (8%) en in mindere mate bij de voorbereiding op het stemmen (6%).

De mensen die moeilijkheden ondervonden in het stemlokaal, hadden vooral problemen met het lezen (n=22), het invullen van het stembiljet (n=12) en het stembiljet in de stembus doen (n=15). "Ik kon niet bij het potlood. Dat moest losgemaakt worden en ik moest het stembiljet op schoot nemen. Ik kon het stembiljet ook niet opvouwen." Tien mensen ondervonden moeilijkheden bij het begrijpen van het biljet.

Van de mensen die moeilijkheden ondervonden met de bereikbaarheid en toegankelijkheid van het stemlokaal hadden de meesten problemen bij het bereiken van het stemlokaal (n=10) en het stemlokaal binnen gaan (n=19). "In de school waar ik ben gaan stemmen was het lastig binnen te komen met mijn rollator en binnen was het ook lastig om te manoeuvreren." Ook in het stemlokaal zelf blijken mensen hinder te ondervinden: "Het stemlokaal is te klein en vol om met mijn scootmobiel makkelijk binnen te komen. Ik moest naar voren en naar achter steken om te draaien om het lokaal te verlaten, moest uit mijn scootmobiel en gaan staan om te stemmen."

In de voorbereiding op het stemmen was vooral het begrijpen van praktische informatie lastig (n=18). De meeste mensen die aangaven moeilijkheden te ondervinden met het stemmen, hadden moeite met één onderdeel. Slechts 4 procent had moeite met meerdere onderdelen van het stemmen.

Het grootste deel van de mensen dat zelfstandig heeft gestemd (79%) vond de medewerkers van het stembureau erg respectvol. Maar 1 procent vond de medewerkers niet respectvol.

Van de mensen met een lichamelijke beperking die zelfstandig zijn wezen stemmen, heeft 17 procent hulp gehad. Zij kregen vooral hulp bij het binnengaan van het stemlokaal en bij het naar het stemlokaal toe gaan. Verder hebben mensen hulp gehad bij het in de stembus doen van het stembiljet en bij het vinden van praktische informatie over het stemmen. Negen procent had (meer) hulp nodig gehad, maar heeft dit niet gekregen. Zij hadden vooral hulp nodig gehad bij het naar binnengaan van het stemlokaal, het lezen van het stembiljet en het invullen van het stembiljet in het stemhokje. Mensen met een lichamelijke beperking mogen volgens de wet wel hulp krijgen in het stemhokje. Het is niet bekend of de mensen die aangaven meer hulp nodig te hebben, hier ook om hebben gevraagd.

3.4 Stemmen met een volmacht

Mensen met een lichamelijke beperking weten bijna allemaal af van het bestaan van de volmacht: 99 procent van de mensen die zelfstandig hebben gestemd weet dit en 97 procent van de niet-stemmers is hiervan op de hoogte. Een kleine groep mensen heeft overwogen de volmacht te gebruiken: acht mensen die zelfstandig hebben gestemd en zeven mensen die niet hebben gestemd.

In totaal heeft 8 procent (n=33) met een volmacht gestemd. In bijna alle gevallen (94% van de volmachtstemmers) was de gemachtigde de partner, een kind of een ander familielid. In twee gevallen (6%) was het een verzorger of begeleider die heeft gestemd. Het merendeel van de mensen die met een volmacht hebben gestemd, was bekend met deze mogelijkheid omdat dit op de stempas stond of omdat zij altijd op deze manier stemmen. Geen van de volmachtstemmers vond het regelen van de volmacht moeilijk.

Dat de gezondheid van mensen het niet altijd toelaat om zelfstandig te gaan stemmen, was de belangrijkste reden om gebruik te maken van de volmacht (61% van de volmachtstemmers). Een andere reden was dat het stemlokaal lastig te bereiken was (24%). Ook is het gewoon makkelijker als iemand anders stemt (18%). Drie mensen overwogen om hulp te vragen, zodat zij zelf konden stemmen in plaats van gebruik te maken van de volmacht.

3.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd

Van de groep mensen met een lichamelijke beperking heeft 8 procent (n=35) niet gestemd. Dit was om uiteenlopende redenen. De meest voorkomende reden was dat de gezondheid van mensen het niet toeliet (29% van de niet-stemmers). Twee andere redenen om niet te gaan stemmen waren een gebrek aan politieke interesse (26%) of het lastig kunnen bereiken van het stemlokaal (11%).

Acht mensen (24%) die niet hebben gestemd geven aan dat zij wel zouden zijn gaan stemmen indien zij hier hulp bij zouden hebben gehad. Het gaat hierbij om hulp bij het naar het stemlokaal gaan, bij het naar binnen gaan van het stemlokaal en het lezen van het stembiljet. Slechts een persoon heeft overwogen om hulp te vragen om zelfstandig te kunnen stemmen.

3.6 Toegankelijkheid van informatie

In de enquête is gevraagd hoe toegankelijk de informatie over de verkiezingen is via verschillende bronnen². Het ging hier zowel om praktische informatie over het stemmen als over de standpunten van de politieke partijen. Er was niemand die geen van de bronnen toegankelijk vond. De informatiebron die als minst toegankelijk wordt ervaren is een bijeenkomst. Eén op de vijf mensen die bijeenkomsten op toegankelijkheid scoorde, vindt deze niet toegankelijk. Daarna volgen flyers (10%) en sociale netwerksites (9%). Het aantal mensen dat de vraag over toegankelijke informatie niet heeft beantwoord is relatief hoog, daarom is enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de uitkomsten.

² De bronnen waarnaar gevraagd is, zijn radio, televisie, websites van gemeenten/overheid, andere websites, sociale netwerksites, flyers en bijeenkomsten

3.7 Suggesties voor verbetering

Voor ruim de helft van de mensen met een lichamelijke beperking (58%, n=245) zijn de verkiezingen toegankelijk genoeg en zijn verbeteringen niet nodig. Als suggestie voor verbetering wordt het meest stemmen per post (17%) genoemd of het digitaal stemmen in het stemlokaal (15%). Verder werd genoemd om de verkiezingsprogramma's van politieke partijen in begrijpelijke taal aan te bieden (13%) of in een gewenste leesvorm (7%).

In de open antwoordcategorieën geeft een aantal mensen (n=10) de suggestie om te investeren in de mogelijkheid om digitaal vanuit huis te kunnen stemmen, bijvoorbeeld met behulp van DigiD. Voor een kleine groep mensen (n=3) zou het vergroten van het lettertype op het stembiljet uitkomst bieden.

In de toelichting gaf een aantal mensen (n=5) aan dat het formaat van het stembiljet te groot was en daardoor moeilijk te hanteren. Ook zijn er mensen die graag zouden willen zitten bij het wachten en bij het stemmen zelf.

4 Ervaringen van mensen met een visuele beperking

Ervaringen en obstakels

- Van de mensen met een visuele beperking die de vragenlijst hebben ingevuld, heeft het merendeel (95%) op 15 maart 2017 gestemd. Een behoorlijk deel heeft hierbij hulp gehad.
- Alles bij elkaar genomen, vond een derde van de mensen die zelfstandig hebben gestemd dit moeilijk. Ze ondervonden hindernissen bij alle fasen van het stemmen.
- Ruim 80 procent van de zelfstandig stemmers ondervond moeilijkheden in het stemlokaal, vooral met het lezen en invullen van het stembiljet. Soms wordt hulp in het stembokje geweigerd door de medewerkers van het stembureau en kan iemand niet stemmen.
- Mensen met een visuele beperking hebben liever helemaal geen hulp nodig in het stembokje en willen bij voorkeur zelfstandig stemmen.
- Er was niemand die via geen enkele bron informatie over verkiezingen kon krijgen. Flyers en kranten worden als minst toegankelijk ervaren.

Suggesties voor verbetering

- Vrijwel iedereen vindt dat er verbeteringen nodig zijn om de verkiezingen toegankelijker te maken voor mensen met visuele beperkingen.
- Digitaal stemmen in het stemlokaal (met spraakcomputer), hulp van een persoon in het stembokje en thuis online stemmen (bijvoorbeeld via DigiD of een app) zou volgens mensen met een visuele beperking de toegankelijkheid kunnen verbeteren.
- Verkiezingsprogramma's zouden in audio of in een gewenste leesvorm beschikbaar moeten zijn.

Dit hoofdstuk gaat over mensen met visuele beperkingen. Volgens de WHO richtlijnen is iemand blind wanneer de visus van het beste oog met optimale brilcorrectie minder dan 0,05 bedraagt of wanneer het gezichtsveld van het beste oog 10 graden of minder is. Iemand behoort tot de categorie 'slechtziend' wanneer de best gecorrigeerde gezichtsscherpte tussen de 0,05 en 0,3 is of als het gezichtsveld tussen de 10 en de 30 graden is. Van de mensen die de vragenlijst hebben ingevuld is volgens deze WHO richtlijnen 42 procent blind (n=52) en 32 procent is slechtziend (n=39). De visus van één persoon is volgens de WHO richtlijnen nog te goed om als 'blind' of 'slechtziend' gecategoriseerd te worden. Van de overige mensen (25%) is te weinig of geen informatie over hun gezichtsvermogen bekend om hen te kunnen categoriseren.

4.1 Respons en respondenten

Gedurende de tweedaagse ZieZo-beurs zijn bezoekers van het evenement door medewerkers van het NIVEL en het College aangesproken met het verzoek om een vragenlijst in te vullen. In totaal hebben 127 mensen met een visuele beperking de vragenlijst zelfstandig of met hulp van een naaste of een onderzoeker ingevuld. Hiervan zijn 123 vragenlijsten bruikbaar gebleken. Het aantal mensen dat niet wilde meewerken aan het onderzoek is onbekend.

Van de mensen die de vragenlijst hebben ingevuld is 49 procent man en 47 procent vrouw. Vijf respondenten hebben deze vraag overgeslagen. Iets minder dan de helft van de mensen is tussen

de 40 en 65 jaar (45%), 35 procent is ouder dan 65 jaar en 20 procent is tussen de 18 en de 40 jaar oud. Het grootste deel van de respondenten heeft een middelbaar opleidingsniveau (52%). Het overgrote deel van de mensen met een visuele beperking (81%) gebruikt in het dagelijks leven een hulpmiddel om zich te verplaatsen, zoals een herkenningsstok, taststok of geleidehond (tabel 4.1).

Tabel 4.1 Achtergrondkenmerken van de mensen met een visuele beperking die hebben meegedaan aan het vragenlijst onderzoek over de verkiezingen (in percentages)

Mensen met visuele beperkingen (n=123)	
Geslacht	
Vrouw	47
Leeftijd	
18 t/m 39 jaar	20
40 t/m 64 jaar	45
65 jaar en ouder	35
Opleidingsniveau	
Laag	19
Middelbaar	49
Hoog	27
Onbekend	5
Visuele beperking	
Slechtziend	32
Blind	42
Onbekend	25
Hulpmiddel	
Gebruikt een hulpmiddel om zich te verplaatsen	81

4.2 Stemmen en het belang van stemmen

Het overgrote deel van de mensen met een visuele beperking is gaan stemmen. Vierentachtig procent (n=103) heeft zelfstandig gestemd, 11 procent (n=14) heeft met een volmacht gestemd en 5 procent (n=6) heeft niet gestemd. Van degenen die stemmen heel belangrijk vinden (93%) heeft ook vrijwel iedereen gestemd. Van de mensen die het niet zo belangrijk vinden (5%) is een derde gaan stemmen (zie tabel 4.2).

Iets meer dan de helft (55%) heeft (veel) vertrouwen in de Tweede Kamer, 33 procent heeft niet zoveel vertrouwen en 6 procent heeft helemaal geen vertrouwen. Mensen blijken redelijk trouw in hun stemgedrag. Van degenen die in 2012 zijn gaan stemmen is 97 procent in 2017 weer gaan stemmen. Van degenen die in 2012 niet zijn gaan stemmen (n=8) heeft iets meer dan de helft wel gestemd in 2017.

Tabel 4.2 Belang van stemmen en al dan niet gestemd hebben (n=123)

	Gestemd		Niet gestemd (n=6)
	Zelfstandig gestemd (n=103)	Per volmacht gestemd (n=14)	
(Heel) belangrijk	87%	11%	2%
Helemaal niet (zo) belangrijk	17%	17%	66%
Onbekend	100%	0%	0%

4.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd

Mensen met visuele problemen ervaren relatief vaak problemen bij het stemmen. Over het algemeen genomen vond bijna een derde van de mensen die zelfstandig hebben gestemd het moeilijk (31%). Naast dit algemene oordeel is gevraagd hoe makkelijk of moeilijk zij specifieke onderdelen van het stemmen vonden en dan blijkt dat mensen met visuele beperkingen bij alle fasen van het stemproces problemen ervaren. In totaal had 89 procent moeite met één of meer onderdelen van het stemmen. De meeste moeilijkheden ondervonden ze in het stemlokaal zelf (84%), bij het voorbereiden (32%) en bij het bereiken van het stemlokaal (28%).

De mensen die problemen in het stemlokaal ondervonden, hadden vooral problemen met het lezen van het stembiljet (n=83) en het invullen ervan (n=69). Niet alle medewerkers van het stembureau waren ervan op de hoogte dat mensen met een visuele beperking hulp in het stembureau mogen krijgen van een persoon van hun eigen keuze. Soms mocht een begeleider niet mee in het stembureau of stelde medewerkers als voorwaarde dat de hulp werd geboden door iemand van het stembureau. Degenen die hulp kregen, hadden hier soms moeite mee. "Het stembiljet is niet toegankelijk, ik kan het niet lezen. Ik moet het stemmen uit handen geven. De zelfstandigheid is weggehaald." Ook het stembiljet in de stembus doen, was voor sommigen moeilijk (n=34). Zo stonden er meerdere stembussen bij elkaar, waardoor het onduidelijk was in welke stembus het biljet gestopt moest worden of was de gleuf niet goed te onderscheiden. Bij de voorbereiding van het stemmen ondervond een kwart (n=27) problemen bij het lezen of beluisteren van praktische informatie. Een vijfde (n=20) ondervond problemen bij het vinden van informatie. Wat betreft het bereiken van het stemlokaal was vooral het binnengaan van het stemlokaal lastig: 17 procent (n=17) ondervond hierbij problemen.

Rond het verstaan en begrijpen van de medewerkers van het stemlokaal stuiten slechts weinigen op problemen (7%). "De medewerker zei me dat ik daar heen moest, maar waar is daar?" Ook vond driekwart van de mensen die zelfstandig hebben gestemd de medewerkers erg respectvol (75%), 14 procent vond ze een beetje respectvol en slechts 4 procent vond ze niet respectvol. Zeven procent wist het niet of heeft geen antwoord ingevuld. Soms gaf men aan dat ze wel respectvol waren, maar niet vakkundig omdat ze geen hulp toestonden.

Mensen met een visuele beperking hadden vaak hulp nodig bij het stemmen. Vierenzestig procent van de mensen met een visuele beperking die zijn wezen stemmen, heeft daar hulp bij gehad. Het ging voornamelijk om hulp bij het lezen, invullen en in de stembus doen van het stembiljet (respectievelijk n=54, n=55 en n=48) en het vinden, bereiken en naar binnen gaan van het stemlokaal (n=42, n=42, n=42). Achttien procent had eigenlijk hulp nodig gehad, vooral bij het lezen (n=8) en invullen van het stembiljet (n=9) en bij het vinden van praktische informatie over het stemmen (n=5).

4.4 Stemmen met een volmacht

Mensen met een visuele beperking zijn goed bekend met de mogelijkheid om met een volmacht te kunnen stemmen. Bijna alle mensen die hebben gestemd (97%) weten van deze mogelijkheid af. Ook alle mensen die niet hebben gestemd waren bekend met stemmen via volmacht. Toch heeft maar een klein deel van hen overwogen van deze mogelijkheid gebruik te maken (33% van de niet-stemmers en 7% van de stemmers).

Elf procent (n=14) heeft daadwerkelijk via een volmacht gestemd. Deze mensen hebben allemaal een volmacht gegeven aan een partner, kind of ander familielid. De meeste mensen wisten dat zij via een volmacht konden stemmen, omdat zij dit al eerder zo deden (43% van de volmachtstimmers) of omdat dit op de stempas stond (43%). Het regelen van de volmacht leverde over het algemeen weinig problemen op. Eén persoon gaf aan veel moeite te hebben gehad om de volmacht te regelen, omdat iemand die blind is een stembiljet niet kan lezen en ook geen volmacht kan tekenen.

De belangrijkste reden om via volmacht te stemmen was dat mensen het lastig vinden om het stembiljet te lezen (64% van de volmachtstimmers) en in te vullen (57%). Het ontbreken van hulp was voor mensen met een visuele beperking geen belangrijke reden om met een volmacht te stemmen. Slechts twee personen van de veertien volmacht stimmers had wel zelfstandig gestemd, als ze hulp hadden kunnen krijgen. Het betreft dan hulp bij het lezen en invullen van het stembiljet.

4.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd

Slechts 5 procent van de mensen met een visuele beperking (n=6) heeft niet gestemd. Twee mensen gaven aan dat zij wel naar het stemlokaal zijn gegaan, maar dat hen daar hulp werd geweigerd. Drie mensen wilden niet stemmen, omdat zij dit niet zelfstandig konden. Zij hadden ook niet gestemd wanneer zij hulp hadden gehad. Een persoon had geen vertrouwen in de politiek.

4.6 Toegankelijkheid van informatie

In de enquête is gevraagd hoe toegankelijk de informatie over de verkiezingen is via verschillende bronnen. Er was niemand die geen van de bronnen toegankelijk vond. De minst toegankelijke informatiebron is de flyer. Bijna 60 procent van de mensen die flyers op toegankelijkheid hebben gescoord, vindt deze niet toegankelijk. Eén op de drie vindt de krant ook geen toegankelijke bron.

4.7 Suggesties voor verbetering

Slechts 5 procent geeft aan dat er geen verbeteringen nodig zijn om de verkiezingen beter toegankelijk te maken voor henzelf. Als suggestie voor verbetering wordt het meest digitaal stemmen in het stemlokaal genoemd (37%), bijvoorbeeld met een spraakcomputer. Daarnaast wordt stemmen met hulp van een persoon in het stemhokje als optie genoemd (26%). Dat is nu al toegestaan, maar nog niet alle medewerkers zijn hiermee bekend en er is niet altijd iemand om te helpen. “Mijn ervaring is dat ik zelf voor een begeleider moet zorgen, maar dan is er meestal de mededeling dat ik toch alleen het stemhokje in moet en geen hulp mag krijgen.” Verder noemen mensen dat het belangrijk is dat verkiezingsprogramma’s in audio of in een gewenste leesvorm beschikbaar zijn (20%; 11%). Ook het thuis online stemmen, bijvoorbeeld met inloggen via DigiD of via een app wordt als suggestie gegeven (16%). “Ik wil als blinde geen hulp nodig hebben met stemmen. Met de hedendaagse technologie is dit ook mogelijk. De verkiezingen lopen erg achter met innovatie.” Het zou ook helpen als er hulpmiddelen in het stemhokje liggen (15%) of als stembiljetten in een groter lettertype beschikbaar worden gesteld (11%). Zes procent, ten slotte, geeft als suggestie om te zorgen voor goede verlichting in stembureaus en stemhokjes (6%).

5 Ervaringen van naasten van mensen met een verstandelijke beperking

Ervaringen en obstakels

- Bijna de helft van de mensen met een verstandelijke beperking heeft niet gestemd. Bij twee derde van hen had hulp geen verschil gemaakt. Volgens hun naasten begrijpen ze niet wat verkiezingen zijn of kunnen ze niet lezen en schrijven.
- De mensen die wel zijn wezen stemmen ondervinden obstakels bij het lezen en begrijpen van de informatie en de handelingen in het stemlokaal, zoals het lezen, begrijpen en invullen van het stembiljet.
- Bijna twee derde van de mensen met een verstandelijke beperking heeft begeleiding gekregen bij het hele stemproces en had zonder deze begeleiding niet kunnen stemmen.
- Van de stemmers en de niet-stemmers weet een kwart dat ze met een volmacht kunnen stemmen, maar vrijwel niemand overweegt er gebruik van te maken. Voor de kleine groep die met een volmacht heeft gestemd, geldt dat ze niet altijd lijkt te weten wat de verkiezingen inhouden.
- Voor ruim 4 procent van de mensen met een verstandelijke beperking is geen enkele informatiebron toegankelijk om informatie over de verkiezing te krijgen. Mensen met een verstandelijke beperking hebben moeite met bijeenkomsten, websites, sociale netwerksites als facebook en twitter en kranten.

Suggesties voor verbetering

- Zeventig procent vindt dat verbeteringen mogelijk zijn in de toegankelijkheid door hulp in het stembokje, hulp bij het voorbereiden van het stemmen en begrijpelijke informatie.
- Een duwtje in de rug, aanmoediging en initiatief van de instelling waar iemand verblijft, lijken net het verschil te kunnen maken bij sommige mensen met een verstandelijke beperking.

Dit hoofdstuk beschrijft de ervaringen met het stemmen van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking. De ervaringen zijn via hun naasten bevestigd. Mensen met een lichte verstandelijke beperking kunnen zich meestal redelijk uitdrukken en kunnen in veel gevallen lezen en met geld omgaan. Zij kunnen zich vrij zelfstandig in de samenleving bewegen en kunnen redelijk goed leren om voor zichzelf te zorgen. Mensen met een matige verstandelijke beperking kunnen meestal wel aangeven wat ze willen. Ze kunnen leren zichzelf te verzorgen. Ze kunnen vaak niet zelfstandig reizen, werken of wonen. Zij hebben meestal op alle gebieden ondersteuning nodig.

5.1 Respons en respondenten

Er zijn 349 vragenlijsten verstuurd naar naasten van mensen met een verstandelijke beperking. Van deze mensen hebben er 208 de vragenlijst ingevuld. Dat is een responspercentage van 60 procent. Ruim 70 procent van hen is vrouw. Vaak zijn het de ouders (46%) of broers en zussen (27%) die de vragenlijst hebben ingevuld en in een aantal gevallen professionele hulpverleners (12%). In de overige gevallen zijn het andere familieleden, vrienden of vrijwilligers.

Van de mensen voor wie deze naasten de lijst invullen, heeft iets meer dan de helft een matige verstandelijke beperking (54%) en de overige mensen hebben een lichte verstandelijke beperking (46%). De meesten zijn mannen (58%). Het merendeel van de mensen met een verstandelijke beperking is tussen de 40 en 65 jaar. Iets minder dan een kwart van de mensen gebruikt in het dagelijks leven een hulpmiddel om zich te verplaatsen, zoals een stok, rollator, rolstoel, scootmobiel of driewieler (zie tabel 5.1). Wanneer we de kenmerken van deze mensen vergelijken met die van de populatie (zie bijlage B), valt op dat de respondenten gemiddeld genomen iets vaker een matige verstandelijke beperking hebben. Voor wat betreft de andere kenmerken komen de percentages redelijk overeen.

De naasten geven aan dat bijna 70 procent van de mensen met een verstandelijke beperking wist dat er verkiezingen waren. Een vijfde was daarvan volgens hen niet op de hoogte. Van 10 procent weten we het niet, omdat de vraag niet is ingevuld. Ongeveer de helft (52%) van de naasten heeft het over de verkiezingen gehad met de persoon met de verstandelijke beperking en de andere helft niet. Een van hen zegt: "Mijn zoon heeft tegen mij gezegd dat hij heeft nagedacht op welke partij hij zou gaan stemmen. En ik vond zijn keuze verstandig." Ruim 30 procent van de naasten heeft de vragenlijst alleen ingevuld, maar heeft het wél over de verkiezingen gehad met de persoon met de verstandelijke beperking. Bijna 40 procent heeft de vragenlijst alleen ingevuld en het er niet met de persoon met de beperking over gehad. De overige naasten hebben de lijst samen ingevuld. Achtenveertig mensen hebben niet geantwoord op de vraag of ze samen of alleen de vragenlijst hebben ingevuld.

Tabel 5.1 Achtergrondkenmerken van de mensen met een verstandelijke beperking die in dit vragenlijst onderzoek zijn vertegenwoordigd door hun naasten (in percentages)

Mensen met verstandelijke beperkingen (n=208)	
Geslacht	
Vrouw	42
Leeftijd	
18 t/m 39 jaar	35
40 t/m 64 jaar	50
65 jaar en ouder	15
Ernst van de beperking	
Licht	46
Matig	54
Hulpmiddel	
Gebruikt een hulpmiddel om zich te verplaatsen	23

5.2 Stemmen en het belang van stemmen

Bijna de helft van de mensen met een verstandelijke beperking is niet gaan stemmen volgens de naaste die de lijst invult (49%). Negenendertig procent van de mensen met een verstandelijke beperking is zelf gaan stemmen. En 7 procent heeft met een volmacht gestemd. Vijf procent van de naasten geeft aan het niet te weten. Voor bijna de helft van de mensen is stemmen volgens hun naaste niet (zo) belangrijk (49%). Voor 38 procent is het dat juist wél. Zo schrijft iemand: "Mijn dochter is erg gefocust op de verkiezingen. Ze heeft interesse in politiek" en "Onder begeleiding en uitleg begreep ze alles beter. Het was meer dat ze heel trots was dat ze net als wij ging stemmen." Dertien procent van de naasten geeft aan het niet te weten of heeft de vraag niet ingevuld.

Tabel 5.2 Belang van stemmen en al dan niet gestemd hebben (n=208), in percentages

	Gestemd		Niet gestemd (n=101)	Onbekend (n=11)
	Zelfstandig gestemd (n=82)	Per volmacht gestemd (n=14)		
(Heel) belangrijk	82%	4%	13%	1%
Helemaal niet (zo) belangrijk	14%	10%	72%	4%
Onbekend	0%	7%	60%	33%

Er is samenhang tussen het belang dat mensen met een verstandelijke beperking hechten aan het uitbrengen van de stem en het (al dan niet zelf) stemmen op 15 maart 2017 (tabel 5.2). Van de mensen die stemmen (heel) belangrijk vinden, heeft 86 procent gestemd. Van de mensen die het niet (zo) belangrijk vinden, heeft 72 procent geen stem uitgebracht. Naasten schrijven soms positieve verhalen, bijvoorbeeld over een berichtje of het bijleren bij elke verkiezing. Soms levert stemmen spanning op: “Nervositeit of hij het wel zou kunnen”. De naasten die de vraag hebben ingevuld geven aan dat 86 procent van de mensen die in 2012 stemden, nu ook weer hebben gestemd. Van de mensen die in 2017 niet stemden, had 87 procent dat in 2012 ook niet gedaan.

5.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd

Negenendertig procent (n=82) heeft zelfstandig gestemd. Zij ondervonden daarbij vaak wel obstakels. Ruim de helft had met minimaal één van de onderdelen van het stemmen moeite (51%). Veertig procent had bijvoorbeeld moeite met de voorbereidingen van het stemmen en vond vooral het lezen en begrijpen van de informatie moeilijk. In de toelichting lezen we dat er soms was geoefend: “Er was door de begeleiding een verkiezing/stemvoorlichting georganiseerd. Ze hadden een soort stemlokaal ingericht en daardoor was het meeste goed te doen.” De handelingen in het stemlokaal worden door 39 procent lastig gevonden waarbij vooral het lezen, begrijpen en invullen van het stembiljet in het oog springen.

Het vinden en betreden van het stemlokaal stuit bij bijna niemand op grote problemen. Uit de toelichtingen die zijn gegeven, weten we dat een aantal mensen is gaan stemmen in de instelling waar ze verblijven en anderen zijn gaan stemmen op andere voor hen bekende en vertrouwde plaatsen.

Een kleine 65 procent heeft hulp gehad bij het stemmen. De meesten kregen hulp bij het vinden van praktische informatie over het stemmen (85% van de zelfstandige stemmers die hulp kregen). Velen kregen ook hulp bij het lezen/beluisteren en het begrijpen van praktische informatie (resp. 64% en 67%), bij het naar het stemlokaal gaan, bij het naar binnengaan van het stemlokaal en het lezen van het stembiljet (62%, 56% en 44%). De hulp kwam zowel van professionals (33%) als mensen dichtbij degene met een verstandelijke beperking (42%). Verder lezen we in de toelichtingen in de open vraag een aantal keer dat mensen het hele proces hebben begeleid en dat stemmen zonder deze begeleiding niet mogelijk was geweest. Eén op de vijf zelfstandige stemmers had wel graag hulp willen hebben, onder andere bij het lezen, invullen en het in de bus doen van het stembiljet. Hulp in het stemhokje mag niet worden geboden aan mensen met een verstandelijke beperking. In de toelichting merkt een respondent op: “Er wordt geen rekening gehouden met mensen met een verstandelijke beperking. Ook op de achtergrond meekijken [in het stemhokje] mag niet.”

Vijfenzeventig procent van de naasten die de vragenlijst invullen, geeft aan dat de medewerkers van het bureau respectvol waren. Iemand licht toe: “Hij kon het stemlokaal goed vinden en hij wist op welke partij hij wilde stemmen. Hij vond het lastig om die partij op het grote formulier te vinden en hij heeft bij de medewerkers van het stemlokaal om hulp gevraagd.” Een kwart weet niet hoe medewerkers van het bureau zijn omgegaan met de persoon met de verstandelijke beperking.

In de open vraag schrijven naasten dat de verkiezingen en het uitbrengen van de stem ingewikkelde materie is voor de persoon met een verstandelijke beperking, bijvoorbeeld omdat “er veel partijen zijn met soortgelijke plannen”. Een aantal naasten schrijft op dat ze twijfelt aan het begrip van de persoon met een verstandelijke beperking (“Hij wil graag stemmen, maar begrijpt niet echt hoe het allemaal zit”; “Vraag me af of hij het helemaal snapt”; “Ze zei dat ze een vakje had rood gekleurd, maar welke dat wist ze niet meer”). Een enkele keer luidt de toelichting dat de persoon met een verstandelijke beperking hetzelfde stemt als de ouders of dat de aanwijzingen van de ouders zijn opgevolgd.

5.4 Stemmen met een volmacht

Van de mensen die zelfstandig hebben gestemd, weet volgens hun naaste een behoorlijk deel van de mogelijkheid om met een volmacht te stemmen (43%). Slechts drie van hen hebben overwogen de volmacht te gebruiken en niet zelfstandig te gaan stemmen. Een ander deel van de mensen met een verstandelijke beperking weet niet dat er een volmacht bestaat volgens hun naasten (30%) en een kwart van de naasten weet niet of de persoon met een verstandelijke beperking de mogelijkheid van de volmacht kent.

Van de niet-stemmers weet maar een klein deel (10%) dat stemmen met een volmacht tot de mogelijkheden behoort. De meesten (71%) weten het niet. Veertien naasten weten niet of degene voor wie ze de vragenlijst invullen dit weet. Op een persoon na heeft niemand in de groep nee-stemmers overwogen met een volmacht te stemmen.

Een kleine 7 procent (n=14) heeft met een volmacht gestemd. Op een na zijn de gemachtigden familieleden, partner, vriend of kennis van de persoon met een verstandelijke beperking. In geen van de gevallen wordt een begeleider of verzorger genoemd als gemachtigde. Op de vraag hoe de persoon met de verstandelijke beperking wist dat stemmen met volmacht tot de mogelijkheden behoorde, is geantwoord dat het de gewoonte is om met een volmacht te stemmen (n=5), maar ook dat het op de stemkaart staat (n=3) en dat familie, zoals ouders, erop wijzen (n=8). In één geval heeft iemand het aangeboden om te gaan stemmen met een volmacht. Het regelen van de volmacht gaat gemakkelijk en levert voor niemand problemen op. Drie mensen hebben overwogen om hulp te vragen om zelfstandig te kunnen stemmen.

Tien mensen gebruiken de volmacht omdat ze moeite hebben met de voorbereidingen voor het stemmen, zoals het vinden en begrijpen van de informatie over de verkiezingen. Voor acht mensen is het lastig om naar het stemlokaal toe te gaan, bijvoorbeeld omdat ze moeite hebben het lokaal binnen te gaan. Eveneens acht mensen vinden het lastig wat ze in het stemlokaal moeten doen, zoals het lezen, begrijpen en invullen van het stembiljet. Tegelijkertijd vindt een aantal mensen het makkelijker als iemand anders voor hen stemt (n=5) en wordt aangegeven dat de persoon met de verstandelijke beperking stemmen te moeilijk vindt (n=6). Ook is ingevuld dat de persoon met de verstandelijke beperking niet wist op wie hij/zij wilde stemmen en de gevolmachtigde wel (n=4).

Als andere redenen worden genoemd dat er geen overzicht is door het grote aantal deelnemende partijen en dat de persoon niet kan lezen en schrijven.

Zeven mensen geven aan dat de persoon met de verstandelijke beperking aan de gemachtigde heeft doorgegeven op wie hij/zij wilde stemmen. In zes gevallen is dit niet gebeurd. In de open vragen lezen we terug dat de gemachtigden soms optreden als verlengstuk van de persoon (“we doen het altijd samen zo, zij tekent de volmacht en ik stem”; “ik mag niet samen met hem in een hokje, dus stem ik voor hem”), maar ook dat de persoon met de verstandelijke beperking zich niet bezighoudt met de verkiezingen (“vindt de landelijke politiek te complex, gemeenteraad is heel anders”) of er niets van begrijpt (“hij kan niet lezen en snapt niets van politiek”). In die gevallen bepaalt de gemachtigde dat er wordt gestemd en op wie.

5.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd

Bijna 50 procent (n=101) heeft niet gestemd. Bijna twee derde van hen heeft een matige verstandelijke beperking. Volgens hun naasten die de vragenlijst invullen zijn de voorbereidingen te moeilijk (81% van de niet-stemmers). Vooral het begrijpen van de informatie (65%) en de stempas zijn lastig (32%). Voor een deel van de mensen is het lastig om naar het stemlokaal te gaan (40%). Hier speelt met name dat mensen met een verstandelijke beperking niet weten waar ze kunnen stemmen (27%). Daarnaast vinden ze het ook lastig om het stemlokaal binnen te gaan (13%). En ook in het stemlokaal is het moeilijk (40%). Vooral het begrijpen (31%) en het invullen van het stembiljet (16%) worden als lastig ervaren. Geen interesse voor politiek (28%), niet weten op wie of welke partij te stemmen en het stemmen te moeilijk vinden zijn andere redenen voor mensen met een verstandelijke beperking om niet te stemmen.

Voor 65 procent had hulp geen verschil gemaakt: ook dan waren ze niet gaan stemmen.

Vijfentwintig procent van de naasten heeft deze vraag niet kunnen beantwoorden. Tien procent zou wél zijn gaan stemmen als ze hulp had gehad, zo zeggen hun naasten. De aard van de benodigde hulp is zeer uiteenlopend voor dit kleine aantal mensen. Ze hebben niet overwogen om hulp te vragen.

Zesendertig keer is de toelichting op de open vraag ingevuld met redenen om niet zelf te gaan stemmen. In drieëntwintig gevallen is daar opgemerkt dat het verstandelijk niveau te laag is en dat de persoon niets begrijpt van het stemmen. Vijf keer is analfabetisme opgegeven (“kan niet lezen en schrijven”). In drie gevallen is iets geschreven over de instelling waar iemand woont (“binnen de instelling waar ze woont gaat niemand stemmen”) of dat de leiding niets ondernam (“niemand van de leiding toonde initiatief” en “krijgt van de leiding niet te horen of er een stempas is voor hem”). In de overige vijf antwoorden gaat het over allerlei redenen, zoals een andere nationaliteit, onder curatele stelling, de persoon wil niet stemmen, niet in staat vanwege gezondheid en teleurstelling in beloften van de politiek.

5.6 Toegankelijkheid van informatie

In de enquête is gevraagd hoe toegankelijk de informatie over de verkiezingen is via verschillende bronnen. Ruim 4 procent van de respondenten gaf aan dat geen enkele bron toegankelijk was voor hun naaste met een verstandelijke beperking. Voor twee derde van de mensen met een

verstandelijke beperking zijn bijeenkomsten en websites van onder andere gemeenten en overheid geen toegankelijke informatiebronnen. De helft van de mensen vindt sociale netwerksites en kranten niet toegankelijk. Het aantal mensen dat deze vraag niet heeft beantwoord is relatief hoog, daarom is enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de uitkomsten.

5.7 Suggesties voor verbetering

Een kwart van de naasten zegt dat de verkiezingen goed toegankelijk zijn voor degene met een verstandelijke beperking voor wie zij de vragenlijst invullen. Zeventig procent zegt dat dit niet het geval is en dat verbeteringen mogelijk zijn. Twintig procent kruist hierbij hulp in het stemhokje aan en hulp van familie en vrienden bij het voorbereiden van het stemmen. Verkiezingsprogramma's in begrijpelijke taal en foto's of logo's in het stembiljet zouden helpen. Een aantal mensen geeft aan dat een filmpje over wat je moet doen bij het stemmen, uitleg in bijvoorbeeld een cursus en een eenvoudig begeleidend schrijven een verbetering zouden zijn. "Er is weinig uitleg te vinden voor mensen met een verstandelijke beperking. Dat weerhoudt ze om te gaan stemmen en zo gaat hun belangrijke stem verloren."

In de open ruimte schrijven mensen over ondersteuning en begeleiding (in de instelling): "Er is geen aandacht op instellingsniveau, waardoor naaste ook geen/weinig mogelijkheden heeft om op de hoogte te zijn van haar mogelijkheden." Een duwtje in de rug zou helpen: "iemand die aan hem vraagt of hij wil stemmen en die hem vervolgens meeneemt". Ook zijn er naasten die aangeven dat de persoon met de verstandelijke beperking nooit in staat zal zijn om te stemmen vanwege deze beperking. Zij suggereren deze mensen ook geen stempas meer te sturen: "Maak het mogelijk om te registreren welke mensen onbekwaam zijn om te stemmen, zodat deze ook geen stembiljet meer zullen krijgen bij toekomstige verkiezingen."

6 Ervaringen van mensen met een psychische aandoening

Ervaringen en obstakels

- Het overgrote deel van de mensen met een psychische aandoening die de vragenlijst hebben ingevuld, is op 15 maart 2017 gaan stemmen. De meesten deden dat zelfstandig.
- Over het algemeen genomen, vindt slechts 3% stemmen moeilijk en dat heeft vooral te maken met het lezen en begrijpen van praktische informatie en het lezen en opvouwen van het stembiljet.
- Een zeer kleine groep stemmers bevestigt dat het stemmen in een kleine ruimte beangstigend is en als blokkade kan werken.
- Alhoewel bijna niemand van de stemmers problemen ervaart bij het bereiken en betreden van het stemlokaal, is juist hierbij gebruik gemaakt van hulp of had hulp hierbij het stemmen makkelijker gemaakt.
- De volmacht is een bekend alternatief dat niet vaak wordt overwogen. Redenen van mensen die de volmacht hebben gebruikt, zijn niet gerelateerd aan de psychische aandoening.
- Voor mensen met een psychische aandoening zijn bijeenkomsten de minst toegankelijke bron voor informatie over verkiezingen.

Suggesties voor verbetering

- Twee derde van de mensen met een psychische aandoening heeft geen verbetering nodig.
- De mensen die wel suggesties voor verbetering hadden, noemden het vaakst stemmen per post en digitaal stemmen in het stemlokaal. Ook werd de suggestie gegeven om verkiezingsprogramma's van politieke partijen in meer begrijpelijke taal te schrijven.

Dit hoofdstuk gaat over mensen met ernstige psychische aandoeningen. Het gaat om mensen bij wie sprake is van 1) een psychische aandoening, 2) die van langere duur is, en 3) als gevolg van hun psychische klachten gedurende langere tijd beperkingen in het dagelijks leven ondervinden. Op het moment wordt deze groep over het algemeen beschreven als de groep mensen met 'ernstige psychische aandoeningen' (EPA). Het gaat bijvoorbeeld om mensen die last hebben van psychoses en ernstige depressies. Daarbij kan het in principe om elke psychische aandoening gaan. In 2010 is het Trimbos-instituut gestart met het panel Psychisch Gezien: een landelijk panel van en voor mensen met psychische aandoeningen.

6.1 Respons en respondenten

Er zijn 500 vragenlijsten verstuurd naar mensen met een psychische aandoening. Van deze mensen hebben er 253 de vragenlijst ingevuld. Dat is een responspercentage van 51 procent. Van de mensen die de vragenlijst hebben ingevuld is 63 procent vrouw. Twee derde van de respondenten is tussen de 40 en 65 jaar. Slechts een klein gedeelte van de mensen met een psychische aandoening (9%) gebruikt in het dagelijks leven een hulpmiddel om zich te verplaatsen, met name een rollator, scootmobiel of wandelstok (tabel 6.1). De verdeling naar leeftijd en geslacht van de respondenten komt nagenoeg overeen met die van het totale Panel Psychisch Gezien (zie bijlage B).

Tabel 6.1 Achtergrondkenmerken van de mensen met een psychische aandoening die hebben meegedaan aan het vragenlijst onderzoek over de verkiezingen (in percentages)

Mensen met psychische aandoeningen (n=253)	
Geslacht	
Vrouw	63
Leeftijd	
18 t/m 39 jaar	23
40 t/m 64 jaar	66
65 jaar en ouder	12*
Opleidingsniveau	
Laag	16
Middelbaar	54
Hoog	30
Hulpmiddel	
Gebruikt een hulpmiddel om zich te verplaatsen	9

* door afronding wijkt de som van de percentages van de leeftijdscategorieën van de respondenten af van 100 procent.

6.2 Stemmen en het belang van stemmen

Het overgrote deel van de mensen met een psychische aandoening die de vragenlijst hebben ingevuld is op 15 maart 2017 gaan stemmen (94%). Het grootste gedeelte van hen (96%, n=228) heeft zelfstandig gestemd. Slechts negen mensen (4%) hebben met een volmacht gestemd. De meeste mensen met een psychische aandoening die de vragenlijst hebben ingevuld vinden stemmen ook (heel) belangrijk (86%). Voor zo'n 9 procent is het niet zo belangrijk en 5 procent heeft de vraag hierover niet ingevuld. Mensen die aangaven dat zij stemmen (heel) belangrijk vinden, hebben op één na allemaal gestemd (100%). Bij mensen die het niet (zo) belangrijk vinden is dit percentage veel lager (39%) (tabel 6.2).

Tabel 6.2 Belang van stemmen en al dan niet gestemd hebben (n=253)

	Gestemd		Niet gestemd (n=16)
	Zelfstandig gestemd (n=228)	Per volmacht gestemd (n=9)	
(Heel) belangrijk	96%	4%	0%
Helemaal niet (zo) belangrijk	35%	4%	61%

Ongeveer de helft van de mensen die de vragenlijst heeft ingevuld (46%) gaf aan (veel) vertrouwen te hebben in de Tweede Kamer, 39 procent heeft niet zoveel vertrouwen en 11 procent heeft helemaal geen vertrouwen in de Tweede Kamer. Achtennegentig procent van de mensen die in 2017 hebben gestemd, hebben ook in 2012 gestemd. Van degenen die in 2012 niet zijn gaan stemmen heeft 35 procent in 2017 wél gestemd.

6.3 Ervaringen van mensen die zelfstandig hebben gestemd

Voor mensen met een psychische aandoening kan zelfstandig stemmen moeilijk zijn, bijvoorbeeld voor degenen die niet graag of niet gemakkelijk naar buiten gaan, of vermijden om andere mensen

te ontmoeten. Toch ondervinden mensen met een psychische aandoening weinig problemen wanneer zij zelfstandig gaan stemmen. In de vragenlijst is aan de mensen die zelfstandig hebben gestemd, gevraagd hoe makkelijk of moeilijk zij dit vonden. Slechts 3 procent gaf aan dat zij het stemmen over het algemeen genomen moeilijk vonden. Daarnaast is gevraagd hoe makkelijk of moeilijk zij specifieke onderdelen van het stemmen vonden. In totaal had 17 procent van de zelfstandige stemmers met één of meerdere onderdelen van het stemmen moeite. De meeste moeilijkheden ondervonden mensen met de voorbereiding van het stemmen (7%) en in het stemlokaal zelf (7%).

De mensen die moeilijkheden ondervonden bij de voorbereiding van het stemmen hadden vooral moeite met het lezen/beluisteren van praktische informatie (n=10) en het begrijpen ervan (n=10). Verder gaven sommige mensen aan dat zij het lastig vonden om een keuze te maken op welke partij zij wilden stemmen (n=7). "Ik had veel problemen om een oordeel te vormen over de inhoud van de verschillende verkiezingsprogramma's. Veel te veel informatie staat versnipperd over vele schriftelijke bronnen. Ik heb door mijn handicaps moeite die bronnen te vinden, inhoudelijk te beoordelen en besluiten te nemen."

De mensen die moeilijkheden ondervonden in het stemlokaal zelf, hadden vooral moeite met het lezen en opvouwen van het stembiljet (n=13). Ook gaven enkelen aan dat zij de hoeveelheid mensen in een kleine ruimte beangstigend vonden (n=5). "Het enige waar ik moeite mee had, was dat de hoeveelheid mensen in de ruimte te veel was. De afstand tussen de hokjes was niet groot, wat maakte dat ik snel in paniek raakte en mijn best deed zo snel mogelijk weg te willen. Hierdoor heb ik niet goed kunnen controleren of mijn stem klopte."

Rond de bereikbaarheid/toegankelijkheid van het stemlokaal en de medewerkers van het stemlokaal stuitte bijna niemand op problemen (respectievelijk 3% en 2%). Veel mensen gaven aan dat het stembureau dichtbij hun huis was, zodat ze er lopend heen konden. Ook vond het grootste deel (71%) de stembureau medewerkers erg respectvol, 10 procent vond ze een beetje respectvol en slechts 1 procent vond ze niet respectvol. Achttien procent wist het niet of heeft geen antwoord ingevuld.

Mensen met een psychische aandoening hadden niet vaak hulp nodig bij het stemmen. Slechts 14 procent van de mensen met een psychische aandoening die zelfstandig zijn wezen stemmen, heeft daar hulp bij gehad. Het ging voornamelijk om hulp bij het vinden van praktische informatie over stemmen, het naar het stemlokaal gaan en het naar binnen gaan van het stemlokaal. Elf procent heeft geen hulp gehad, maar had dit wel nodig gehad. Zij hadden hulp willen hebben bij het naar het stemlokaal gaan (n=10), het naar binnen gaan van het stemlokaal (n=7) en het lezen van het stembiljet (n=8).

6.4 Stemmen met een volmacht

Wanneer zelfstandig stemmen problemen met zich meebrengt, kan een volmacht uitkomst bieden. Mensen met een psychische aandoening zijn goed bekend met deze mogelijkheid. Bijna alle mensen die zelfstandig hebben gestemd (92%) of die niet hebben gestemd (81%) kennen deze mogelijkheid. Slechts een klein deel heeft overwogen om van een volmacht gebruik te maken (19% van de niet-stemmers en 5% van de stemmers).

Drie procent heeft daadwerkelijk via een volmacht gestemd (n=9). In alle gevallen werd de volmacht gegeven aan een partner, kind of ander familielid. De meeste mensen wisten dat zij via een volmacht konden stemmen omdat dit op de stempas stond. Geen van volmachtstemmers gaf

aan dat het moeilijk was om de volmacht te regelen. De belangrijkste reden om via volmacht te stemmen was dat mensen het te druk hadden of op vakantie waren of omdat hun gezondheid het niet toeliet. Desgevraagd geven ze aan dat wanneer er hulp was aangeboden, ze alsnog gebruik hadden gemaakt van de volmacht en niet zelfstandig waren gaan stemmen.

6.5 Ervaringen van mensen die niet hebben gestemd

Slechts 6 procent van de mensen met psychische beperkingen (n=16) heeft niet gestemd. Hiervoor bestonden uiteenlopende redenen. Een belangrijke reden was gebrek aan politieke interesse of overtuiging (n=10). Daarnaast hadden sommigen moeite het stemlokaal of het stemhokje in te gaan (n=4) of liet hun gezondheid het niet toe (n=3). Een hele kleine groep van drie mensen zou zelfstandig zijn gaan stemmen, wanneer er hulp was geweest, bijvoorbeeld bij het vinden van informatie of bij het begeleiden naar het stemlokaal toe.

6.6 Toegankelijkheid van informatie

In de enquête is gevraagd hoe toegankelijk de informatie over de verkiezingen is via verschillende bronnen. Slechts één iemand gaf aan dat geen enkele informatiebron toegankelijk was. Een bijeenkomst wordt gezien als de minst toegankelijke informatiebron. Van de mensen die bijeenkomsten op toegankelijkheid hebben gescoord, vindt 16 procent deze niet toegankelijk.

6.7 Suggesties voor verbetering

Ongeveer twee derde van de mensen met psychische aandoeningen (66%) gaf aan geen verbeteringen nodig te hebben. De verkiezingen zijn al goed toegankelijk voor hen. Als suggestie om de verkiezingen beter toegankelijk te maken wordt het vaakst stemmen per post (12%) en digitaal stemmen in het stemlokaal (11%) genoemd. “Soms durf ik niet de straat op. Dat laat zich niet voorspellen. Stemmen per post zou mij dan helpen.” Ook werd de suggestie gegeven om programma’s van politieke partijen in meer begrijpelijke taal te schrijven (11%). “Het is niet dat ik verstandelijk beperkt ben en daarom begrijpelijke taal nodig heb, maar van sommige onderwerpen heb ik geen verstand en ik weet niet wat sommige woorden betekenen.” In iets mindere mate worden genoemd: hulp van iemand in het stemhokje (6%), hulp van familie of vrienden bij het (voorbereiden van) stemmen (6%) en een filmpje over wat je moet doen om te stemmen (5%). Respondenten gaven extra suggesties in eigen bewoordingen.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

Toegankelijkheid hoog, verbeteringen mogelijk

Dit onderzoek rapporteert over de toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 in Nederland voor mensen met een lichamelijke, visuele of verstandelijke beperking en mensen met een psychische aandoening. De uitkomsten laten zien dat onafhankelijk van de beperkingen die mensen hebben, een hoog percentage mensen dat belang hecht aan het uitbrengen van hun stem heeft gestemd. In het kader van artikel 29 van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap gaat het om het recht op participatie in het politieke en openbare leven. Dit onderzoek laat zien dat de toegankelijkheid van de verkiezingen voor mensen die wilden stemmen, voor enkele doelgroepen groot is, maar dat verbeteringen mogelijk zijn.

Weinig obstakels mensen met een lichamelijke beperking of psychische aandoening

Mensen met een lichamelijke beperking of psychische aandoening rapporteren relatief gezien minder problemen bij het zelfstandig stemmen. Het kan zijn dat het beleid om stemlokalen fysiek toegankelijk te maken zijn vruchten afwerpt. Een groot deel van de mensen met een lichamelijke beperking weet van het bestaan van speciaal toegankelijke stembureaus af. Bij de mensen met een lichamelijke beperking of psychische aandoening geeft meer dan de helft aan geen verbeteringen nodig te hebben en de toegankelijkheid toereikend te vinden.

Veel hindernissen mensen met een verstandelijke of visuele beperking

Binnen het onderzoek steken twee groepen ongunstig af: dat zijn mensen met een verstandelijke beperking en mensen met een visuele beperking. Het percentage stemmers onder mensen met een verstandelijke beperking ligt veel lager dan onder de andere groepen. Zij ondervinden vooral problemen bij het voorbereiden van het stemmen (lezen en begrijpen van praktische informatie over hoe je kunt stemmen) en in het stemlokaal zelf (lezen, begrijpen en invullen stembiljet). De mensen met een verstandelijke beperking die niet zijn gaan stemmen geven daarnaast aan dat het ook lastig is om naar het stemlokaal te gaan.

Mensen met visuele beperkingen die hebben meegedaan aan het onderzoek zijn wel in groten getale gaan stemmen, maar de meesten van hen rapporteren hierbij obstakels. Deze obstakels doen zich vooral voor in het stemlokaal, maar ook bij de voorbereidingen en bij het naar het stemlokaal gaan. Gezien dit beeld is het niet vreemd dat vrijwel iedereen in deze groep vindt dat er verbeteringen nodig zijn om de verkiezingen beter toegankelijk te maken.

Hulp in het stemhokje

De obstakels hebben gevolgen voor de toegankelijkheid van het stemmen. Bij de toelichting door mensen met visuele beperkingen horen we dat bij hen soms hulp in het stemhokje wordt geweigerd, terwijl dit wel is toegestaan. Dit leidt tot teleurstelling, maar ook worden sommige mensen liever bijgestaan door iemand die ze zelf hebben gekozen, dan door iemand van het stembureau. Ook wordt aangegeven dat de privacy verdwijnt als de stemkeuze hardop aan een medewerker moet worden meegedeeld. Bij mensen met een verstandelijke beperking is hulp in het

stembokje *niet* toegestaan. Deze hulp zou soms wél helpen om zelfstandig te kunnen stemmen om het stembiljet in te vullen.

Volmacht geen populair alternatief

In vergelijking met andere landen, heeft Nederland een ‘ruim’ beleid voor stemmen met een volmacht (zie paragraaf 1.3). Toch zien we in dit onderzoek dat slechts een klein percentage van de stemmers gebruik maakte van de volmacht (4 tot 15 procent). Dit is redelijk conform de algemene bevolking waarin 9,1 procent van degenen die hebben gestemd dat deden met een volmacht (kiesraad.nl, geraadpleegd op 19 juni 2017). Van de mensen die niet per volmacht hebben gestemd, hebben weinig mensen het overwogen. Zelfstandig stemmen heeft voor de meeste mensen de voorkeur.

Nog niet alle informatie is toegankelijk

Binnen alle groepen rapporteren mensen dat de informatie moeilijk is en niet goed te begrijpen. Daarnaast rapporteren mensen met visuele beperkingen dat de informatie dikwijls niet leesbaar is en dat er geen alternatief wordt geboden, zoals audio-informatie. En voor mensen met verstandelijke beperkingen wordt gerapporteerd dat sommigen de informatie niet kunnen vinden en niet kunnen lezen. Mensen met een beperking hebben het meeste moeite met de informatie die ze verkrijgen via bijeenkomsten, flyers, kranten en sociale netwerksites.

7.2 Reflectie op het onderzoek

Voor het onderzoek dat we hier rapporteren is gebruik gemaakt van verschillende methoden om deelnemers te werven. Voor de verzameling van de gegevens zijn ook verschillende methoden gebruikt, zoals digitale en schriftelijke vragenlijsten. In deze paragraaf kijken we naar de gebruikte methoden en wat ze voor de uitkomsten van het onderzoek mogelijk hebben betekend.

Werving en deelnemers aan het onderzoek

Voor mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking en mensen met een psychische aandoening, is gebruik gemaakt van bestaande panels (zie bijlage A). De steekproeven in het huidige onderzoek, zijn qua leeftijd, geslacht, opleiding en ernst van de beperking een goede afspiegeling van de samenstelling die in de bestaande panels als uitgangspunt wordt gehanteerd. Voor de mensen met visuele beperkingen is dit niet te zeggen, omdat we voor deze groep geen steekproef hebben genomen, maar mensen hebben ondervraagd die op de ZieZo-beurs, een oogbeurs, waren. Ook de respons is qua leeftijd, geslacht, opleiding en ernst van de beperking een goede afspiegeling van de panels. Bij de naasten hebben wel iets vaker de naasten van mensen met een matige beperking de vragenlijst ingevuld.

Aan dit onderzoek hebben veel mensen meegedaan die hebben gestemd. In ons onderzoek is dat boven de 90 procent voor mensen met een lichamelijke of visuele beperking en mensen met een psychische aandoening. In de algemene bevolking ligt dat ruim 10 procent lager. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat mensen die interesse hebben in politiek en alles wat daarmee te maken heeft, zoals verkiezingen, eerder geneigd zijn om hierover een vragenlijst in te vullen. Een andere verklaring kan zijn dat mensen met beperkingen het belangrijk vinden om hun stem uit te brengen, omdat ze nadrukkelijk het regeringsbeleid willen beïnvloeden, bijvoorbeeld op het terrein van gezondheidszorg, inkomen en huisvesting. Het vertrouwen in de Tweede Kamer ligt ook hoger bij degenen die aan het onderzoek hebben deelgenomen dan in de algemene bevolking gemeten in

2016. In dit onderzoek ging de interesse uit naar de aard en omvang van de obstakels bij het stemmen en de mogelijke oplossingen. Het is niet zo waarschijnlijk dat er een ander beeld zou zijn ontstaan van de ervaren obstakels door de samenstelling van de onderzoeksgroep.

Doordat een groot aantal mensen met beperkingen zelfstandig heeft gestemd, hebben we in het onderzoek goed zicht gekregen op de ervaren hindernissen in de verschillende fasen van het stemproces: van het voorbereiden tot aan het stembiljet in de bus doen. Met name bij de mensen met een psychische aandoening, hebben zo weinig mensen niet gestemd dat het beeld dat we van de niet-stemmers hebben gekregen, is gebaseerd op een kleine groep.

Voor mensen met een visuele beperking bestond geen adressenbestand of bestaand panel om gebruik van te maken. Daarom hebben we mensen geworven voor deelname aan het onderzoek op de ZieZo-beurs (zie bijlage A). Op deze manier is het mogelijk geweest om deze groep bij het onderzoek te betrekken. Van deze mensen bestond nog geen achtergrondinformatie, zoals dat er wel was van de bestaande panelleden, bijvoorbeeld over hun leeftijd en de aard van hun beperking. Mensen hebben zelf informatie verschaft over hun gezichtsveld en gezichtsscherpte. Op basis hiervan is de groep mensen met visuele beperkingen beschreven. Deze informatie is niet altijd betrouwbaar en juist, want niet iedereen wist dit precies te melden. Wel kunnen we met enige zekerheid zeggen dat het mensen zijn die behoren tot de doelgroep van mensen die blind of slechthziend zijn.

Gegevensverzameling

Om informatie te verkrijgen over mensen met verstandelijke beperkingen, is gebruik gemaakt van het Panel Samen Leven van het NIVEL waaraan naast van mensen met een verstandelijke beperking deelnemen. Hiervoor is gekozen om binnen een korte periode een aanzienlijk aantal mensen met het onderzoek mee te laten doen. Er nemen ook mensen met een verstandelijke beperking deel aan het Panel Samen Leven. Normaal gesproken vinden bij hen interviews plaats om zorgvuldigheid te kunnen betrachten bij de voorbereiding en uitvoering van het onderzoek. Deze interviews konden binnen de voorwaarden van het huidige onderzoek niet grootschalig worden georganiseerd. Omdat het College er belang aan hechtte dat de doelgroep zelf ook informatie zou geven over obstakels en oplossingen, heeft het aanvullend focusgroepen gehouden en daarover gerapporteerd. De uitkomsten hiervan zijn in lijn met de uitkomsten van dit onderzoek. Mensen met een verstandelijke beperking waren evenals de andere doelgroepen, nadrukkelijk aanwezig bij de voorbereiding en terugkoppeling van het huidig onderzoek.

De gegevensverzameling op de ZieZo-beurs verliep anders dan bij de andere groepen. Alhoewel dezelfde vragenlijst is gebruikt, hebben mensen deze soms zelfstandig ingevuld, soms samen met iemand die hen vergezelde en soms mondeling met hulp van verschillende onderzoekers van het NIVEL of het College. Dit kan effect hebben gehad op de antwoorden die mensen hebben gegeven, maar het is niet mogelijk om te bepalen welke invloed dit is geweest.

7.3 Terugkoppeling aan de doelgroepen

De resultaten uit het vragenlijstonderzoek zijn in een twee uur durende bijeenkomst besproken met ervaringsdeskundigen uit de verschillende doelgroepen. Er namen mensen met een psychische

aandoening deel, mensen met een visuele of een lichamelijke beperking en er participeerden zowel mensen met een verstandelijke beperking als naasten van mensen met een verstandelijke beperking (zie bijlage D). Een aantal mensen reageerde schriftelijk of telefonisch.

Herkenning obstakels

De obstakels die uit de resultaten naar voren komen, werden door de aanwezigen herkend. Ze bevestigden bijvoorbeeld dat mensen het liefst zelf willen stemmen en niet via een volmacht. Ook voor de deelnemers aan de bijeenkomst was het stembiljet een probleem geweest. Nadrukkelijk werd gezegd dat de informatie over de verkiezingen moeilijk was en dat er weinig was te vinden in eenvoudige taal. Zij bevestigden dat op een enkele uitzondering na, de politieke partijen ingewikkeld formuleren in hun verkiezingsprogramma's.

Er werd stilgestaan bij mensen die in instellingen wonen. De deelnemers voegen aan de resultaten toe dat de stempas niet altijd wordt uitgedeeld aan de bewoners en dat er soms geen aandacht wordt besteed aan verkiezingen en stemmen. Een aantal respondenten in het vragenlijstonderzoek suggereerde om mensen die in een instelling wonen en echt niet begrijpen wat stemmen is, geen stempas meer te sturen. De aanwezigen zijn het hier niet mee eens, omdat ze van mening zijn dat stemmen hoort bij de menselijke waardigheid. Daarnaast vraagt men zich af hoe de registratie zou moeten plaatsvinden.

Aanvulling van oplossingen

In de bijeenkomst werd gediscussieerd over de oplossingen die zijn genoemd in het onderzoek en over wat zij betekenen. Eén categorie oplossingen is erop gericht dat mensen niet meer naar een stemlokaal hoeven te komen, wanneer ze vanuit huis digitaal zouden kunnen stemmen. Hierbij werd op de vragenlijst veelvuldig DigiD genoemd, maar in de bijeenkomst komt naar voren dat niet iedereen toegang heeft tot DigiD en dat het gebruik daarvan dan weer andere mensen uitsluit. Ook worden tijdens de bijeenkomst een rijdende stembus en een pendeldienst geopperd. Opgemerkt wordt dat het stemlokaal soms in een instelling is waar mensen wonen en dat het dan weinig problemen geeft om het stemlokaal te bereiken.

Een tweede categorie oplossingen richt zich op alles wat beter kan in het stemlokaal. Het gaat dan bijvoorbeeld om de ruimte in de gebouwen, een werkblad op goede hoogte, de lengte van de ketting waaraan het potlood vastzit, etc. In de bijeenkomst wordt vooral lang stilgestaan bij hulp in het stemhokje. Onder de huidige wetgeving is dit toegestaan voor mensen met een lichamelijke of visuele beperking, maar uit de vragenlijst bleek dat het soms werd geweigerd. De deelnemers geven aan dat de stembureau medewerkers de regels goed moeten kennen.

Voor mensen met een verstandelijke beperking is hulp in het hokje niet toegestaan, terwijl ze het soms wel nodig hebben. Het zou lastig zijn jezelf als zodanig kenbaar te maken. Sommige deelnemers suggereren een stempas met een H van hulp erop of dat mensen zelf een vinkje kunnen zetten als zij hulp willen hebben, zodat het medewerkers van het stembureau duidelijk is dat hier hulp geboden mag worden. Ook wordt gesproken over een formulier dat men zou kunnen invullen. Andere deelnemers deinzen er voor terug, omdat ze een stigma vanwege hun beperking willen voorkomen. Wel is men het erover eens dat iedereen die hulp nodig heeft ongeacht de reden, dat zou moeten kunnen krijgen.

Ook discussiëren de deelnemers over de noodzaak om informatie eenvoudig vindbaar en begrijpelijk te maken om zo een beeld te kunnen vormen van de partijstandpunten en de organisatie van de verkiezingen. Voor mensen met een visuele beperking zou het makkelijker zijn om informatie te vinden wanneer dit ondergebracht wordt bij één (onafhankelijke) organisatie. Een

andere tip is om een brief in eenvoudige bewoordingen mee te sturen met de stempas. Om de stempas meer op te laten vallen, opperden deelnemers deze in een felgekleurde envelop te versturen. Naasten van mensen met verstandelijke beperkingen gaven in de bijeenkomst aan dat er allerlei mogelijkheden zijn om in instellingen aandacht te geven aan de verkiezingen, zoals huiskamergesprekken of een spel. Zij vinden dat aanbevelingen in het onderzoeksrapport zich ook moeten richten op instellingen. Ook worden de bijeenkomsten van ProDemos en MEE NL genoemd.

De deelnemers constateren gezamenlijk dat er veel diversiteit is en dat een systeem dat daarbij aansluit het beste werkt, dus met schriftelijk én elektronisch stemmen, met hoge én lage werkbladen, met extra brede en rustige stemhokjes en met hulp als het nodig is.

De suggesties die zijn gedaan door de mensen die de vragenlijsten hebben ingevuld, de suggesties die de doelgroepen herkenden en de aanvullende suggesties die door de mensen uit de doelgroepen in de bijeenkomst zijn gedaan, zijn samengevat in tabel 7.1. Ze zijn geordend naar het obstakel waar ze een oplossing voor zouden kunnen zijn. Bij het inventariseren van de suggesties is niet gekeken naar haalbaarheid en wenselijkheid.

7.4 Aanbevelingen

- Let bij maatregelen op het effect op de toegankelijkheid voor de twee groepen die de meeste problemen ervaren, namelijk mensen met een visuele beperking of een verstandelijke beperking. Met name mensen met visuele beperkingen geven aan dat er voor hen veel verbeteringen nodig zijn om de toegankelijkheid te vergroten.
- Moedig mensen met een verstandelijke beperking aan om te stemmen. Met name bij mensen met verstandelijke beperkingen zijn soms naasten of begeleiders nodig die het hele stemproces begeleiden. Instellingen waar mensen wonen kunnen hier een rol in spelen. Het gaat dan niet alleen om het begeleiden naar de stemlocatie, maar juist om het bespreken en alert maken op de verkiezingen. Workshops als die van ProDemos en MEE NL kunnen hierbij diensten bewijzen, maar ook vormen zoals het huiskamergesprek kunnen net de aanmoediging zijn die mensen nodig hebben om actief hun stemrecht uit te oefenen.
- Formuleer informatie waar mogelijk eenvoudig. Bij vrijwel alle groepen komt naar voren dat informatie moeilijk te begrijpen is. Het verdient aanbeveling om daar waar mogelijk praktische informatie duidelijk herkenbaar en eenvoudig te presenteren. Zo mogelijk niet alleen als leestekst, maar eventueel met pictogrammen, film, audio of speciale tools. Belanghebbenden, zoals politieke partijen, wordt aanbevolen hun inhoudelijke informatie zoals verkiezingsprogramma's eenvoudig te presenteren.
- Informeer mensen duidelijk over het bestaan van (speciaal) toegankelijke stembureaus. Gemeenten zijn wettelijk verplicht om 25 procent van de stemlokalen toegankelijk te maken voor mensen met beperkingen. Het betreft de 'fysieke' toegankelijkheid die wordt vastgesteld met de zogenaamde PBT-criteria. Vooral mensen met lichamelijke beperkingen wisten dat deze stembureaus bestonden, maar niet veel mensen hebben er speciaal voor gekozen om hiervan gebruik te maken.
- Gebruik beschikbare mogelijkheden om de toegang te verbeteren. Suggesties die zijn gedaan zijn soms laagdrempelig en makkelijk in te zetten. Zij passen in de geest van het VN-verdrag om mensen vooral toegang te geven tot de mainstream voorzieningen en geen speciale

voorzieningen te creëren voor mensen met beperkingen. Naast het denken in termen van het traditionele stembureau, zijn er gemeenten waarin op andere manieren wordt geprobeerd de toegankelijkheid te vergroten. Bijvoorbeeld door mobiele stembussen in te zetten. Alhoewel dit wellicht niet voor alle gemeenten mogelijk en haalbaar is, is het goed om creatief na te denken.

- Verbeter de uitvoeringspraktijk van stembureau medewerkers. Ondanks de instructies is er onduidelijkheid bij medewerkers over de toegestane hulp in het stemhokje. Dit is teleurstellend voor kiezers en het belemmert de uitoefening van hun stemrecht. Hulp in het stemhokje is voor mensen met lichamelijke en zintuiglijke beperkingen toegestaan, maar voor mensen met verstandelijke beperkingen niet. Het vereist een wetswijziging om hulp in het hokje voor mensen met een verstandelijke beperking toe te staan.
- Onderzoek de overwegingen om (geen) gebruik te maken van een volmacht. De volmacht is voor de meeste mensen een bekend alternatief. Er is dus iets anders aan de hand als ze de volmacht niet gebruiken. De mensen in het onderzoek vinden het geen volwaardig alternatief en overwegen bijna nooit om via volmacht te stemmen. Er is meer onderzoek nodig om te bestuderen wat de precieze redenen zijn van mensen om de volmacht niet te gebruiken.

Tabel 7.1 Suggesties voor verbeteringen uit vragenlijstonderzoek en doelgroepenbijeenkomst

Waargenomen obstakels	Verbeteringen die zijn genoemd	Methode
Geschreven informatie niet kunnen zien en lezen	Audioversie van de tekst	V [#] +B*
	Tekst in een gewenste leesvorm	V
Informatie niet kunnen begrijpen	Eenvoudige versie van de informatie. Deze afstemmen met en op de doelgroep. Dit geldt bijvoorbeeld voor verkiezingsprogramma's.	V+B
	Eenvoudige praktische informatie als begeleidende brief bij de stempas.	
	Toelichten en bespreken van de informatie. Dit kan met familie/vrienden en met mentoren of begeleiders worden gedaan.	B
	In instellingen aandacht geven aan de verkiezingen en op thema-avonden of huiskamergesprekken doornemen of oefenen. De stemcursus van ProDemos en MEE NL is een voorbeeld dat op grotere schaal kan worden toegepast.	V+B B
Moeite met naar het stemlokaal gaan	Pendeldienst die mensen ophaalt en brengt.	B
	Mobiele stembus.	B
Moeite met de handelingen in het stembokje	Stembureau medewerkers goed instrueren dat hulp bij lichamelijke en visuele beperkingen is toegestaan.	V+B
	Hulp toestaan voor mensen met verstandelijke beperking.	V+B
	Mensen die hulp nodig hebben kunnen zich kenbaar maken zonder dat anderen dat weten en horen.	B
	Begeleiding uit instellingen.	V+B
	Stembokje op allerlei fronten toegankelijk maken: tafelhoogte, lengte ketting van het potlood, rustige locatie en goed verlichte ruimten.	V+B
	Stemcomputer die met braille en audio kan worden gebruikt.	V+B
	Stemmen met DigiD vanuit huis.	V+B
Drukke niet aankunnen	Informatie over drukke en rustige tijden op het stembureau.	B
	Wachtruimte creëren met plaats om te zitten.	V
	Een rustig of ruimer geïsoleerd stembokje.	B
Stempas kwijtraken of niet krijgen	Opvallende gekleurde envelop gebruiken.	B
	Iedereen blijven uitnodigen, maar eventueel in een begeleidingsplan opnemen dat iemand niet stemt.	V+B
Moeilijk te hanteren stembiljet	Kleiner en handzamer stembiljet.	V+B
	Grote letter stembiljet.	V
	Herkenbaarheid vergroten door bijvoorbeeld partijlogo's.	V

Deze suggestie komt voort uit het vragenlijst onderzoek

* Deze suggestie is bevestigd of genoemd op de doelgroepenbijeenkomst

Literatuur

- Agran, M., MacLean, W.E. Jr., Arden Kitchen, K.A. (2016). "My Voice Counts, Too": Voting Participation Among Individuals With Intellectual Disability. *Journal of Intellectual and development disabilities*, 54 (4), 285–294.
- Alma, M.A., Melis-Dankers, B.J.M., van Tilburg, T.G., Groothoff, J.W., Suurmeijer, T.P.B.M. (2011a). Participation of the elderly after vision loss. *Disability Rehabilitation*, 33(1), 63-72. doi:10.3109/09638288.2010.488711
- Alma, M.A., van der Mei, S.F., Feitsma, W.N., Groothoff, J.W., van Tilburg, T.G., Suurmeijer, T.P.B.M. (2011b). Loneliness and self-management abilities in the visually impaired elderly. *Journal of aging and health*, 23, 843-861.
- Belt, R. (2016). Contemporary Voting Rights Controversies Through the Lens of Disability. *Stanford Law Review*, 68, 101-161.
- Cebeon. (2017). Onderzoek toegankelijkheid stemlokalen. Inventarisatie van de toegankelijkheid van stemlokalen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen op 15 maart 2017. Cebeon, Amsterdam.
- Delespaul, P.H. (2013). Consensus regarding the definition of persons with severe mental illness and the number of such persons in the Netherlands. *Tijdschrift Psychiatrie*, 55(6), 427-438.
- German Institute for Human Rights. (2016). Implementation of Selected OSCE Commitments on Human Rights and Democracy in Germany. Independent Evaluation Report on the occasion of the German OSCE Chairmanship 2016. German Institute for Human Rights, Berlin.
- Gijzen, R., Oostrom, S.H. van , Schellevis, F.C. (2014). Hoeveel mensen hebben één of meer chronische ziekten. *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. RIVM, Bilthoven.
- Gollust, S.E. , Rahn, W. (2013). The bodies politic: chronic health conditions and participatory inequalities. Paper prepared for the 2013 American Political Science Association Annual Meeting.
- Hofstede, J., Meulenkamp, T. , Cardol, M. (2014). Stemmen met een verstandelijke beperking nog niet vanzelfsprekend. Factsheet NIVEL, Utrecht.
- Hogenboom, J. (2015). Knelpuntenonderzoek VN Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. College voor de Rechten van de Mens, Utrecht.
- Keeley, H., Redley, M., Holland, A.J. , Clare, I.C.H. (2008). Participation in the 2005 general election by adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53: 175-181.
- Kempen, G. I., Ballemans, J., Ranchor, A. V., van Rens, G. H., , Zijlstra, GR. (2012). The impact of low vision on activities of daily living, symptoms of depression, feelings of anxiety and social support in community-living older adults seeking vision rehabilitation services. *Quality of life research*, 2012; 21(8): 1405-1411.

- Keunen, J., Verezen, C.A., Imhof, S.M., van Rens, G., Asselbergs, M., Limburg, J. (2011). Toename in de vraag naar oogzorg in Nederland 2010-2020. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 155(41), A3461.
- Kingston, L.N. (2014). Political participation as a disability rights issue. *Disability and Health Journal*, 7: 259-261.
- Klerk, de, M., Fernee, H., Woittiez, I., Ras, M. (2012). Mensen met lichamelijke of verstandelijke beperkingen. *Sociaal en Cultureel Planbureau*, Den Haag.
- Lamoureux, E.L., Hassell, J.B., Keeffe, J.E. (2004). The determinants of participation in activities of daily living in people with impaired vision. *American journal of ophthalmology*, 137(2): 265-270.
- Limburg, H. (2007). Epidemiologie van visuele beperkingen en een demografische verkenning. *Health Information Services*, Grootebroek.
- Matsubayashi, T., Ueda, M. (2014). Disability and voting. *Disability and Health Journal*, 7: 285-291.
- Miller, P., Powell, S. (2016). Overcoming voting obstacles: the use of convenience voting by voters with disabilities. *American Politics Research*, 44 (1), 28-55.
- Ojeda, C. (2015). Depression and political participation. *Social Science Quarterly*, 96(5): 1226-1243.
- PBT consult toegankelijkheidsexperts.(2014).Onderzoek toegankelijkheid stembureaus. PBT consult toegankelijkheidsexperts, Utrecht.
- Place, C., Hulsbosch, L., Michon, H. (2014). Representativiteit panel Psychisch Gezien. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Ras, M., Woittiez, I., van Kempen, H., Sadiraj, K. (2010). Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg van verstandelijk gehandicapten 1998-2008. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Research alliance for accessible voting, RAAV poll worker training project 2. (2014). <http://www.eac.gov/assets/1/Page/Paraquad%20RAAV%20Final%20Report.docx>.
- Schur, L., Adya, M., Kruse, D. (2013). Disability, voter turnout, and voting difficulties. Research alliance for accessible voting, New York.
- Smit, J. (2013). ANED 2013 Task 3 and 4 – Country reports on citizenship and political participation. Academic Network of European Disability experts (ANED), The Netherlands.
- Swedish Agency for Participation (Myndigheten för delaktighet). (2014).Val på lika villkor? En studie av tillgängligheten vid de allmänna valen. Myndigheten för delaktighet, Sundbyberg.

Bijlage A Informatie over de panels en respons

Voor de gegevensverzameling hebben we gebruik gemaakt van a) de NIVEL Panels: het Nationaal Panel Chronisch zieken en Gehandicapten (NPCG) en het Panel Samen Leven (PSL) en b) het panel Psychisch Gezien (PPG) van het Trimbos-instituut. Hieronder beschrijven we elk van deze panels met de nadruk op wie er precies deelnemen aan elk van de panels en de respons.

Nationaal Panel Chronisch zieken en Gehandicapten (NPCG) (NIVEL)

Voor de gegevensverzameling van mensen met een lichamelijke beperking wordt gebruik gemaakt van het Nationaal Panel Chronisch zieken en Gehandicapten (NPCG). Het NPCG is een landelijk representatief panel van ruim 3.500 zelfstandig wonende mensen uit de Nederlandse bevolking van vijftien jaar en ouder met een medisch gediagnosticeerde somatische ziekte en/of langdurige matige tot ernstige lichamelijke beperkingen.

De panelleden met een matige of ernstige lichamelijke beperking zijn geworven via bevolkingsonderzoeken, waaronder het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 2007 (SCP) en het WoOn-onderzoek 2009 en het WoOn-onderzoek 2012 (Ministerie van BZK; SCP). Zie voor een uitgebreide beschrijving van het Panel en de wervingsprocedure de publicatie van Van den Brink-Muinen et al. (2009).

De ernst van de lichamelijke beperking is door panelleden zelf gerapporteerd via een vragenlijst met vragen over de mate waarin mensen moeite hebben met, en mogelijk ondersteuning nodig hebben bij, activiteiten op het gebied van Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen (ADL), mobiliteit, huishouden en mogelijke problemen met zien of horen. Mensen die moeite hebben met meerdere activiteiten, bijvoorbeeld zowel op het gebied van mobiliteit als persoonlijke verzorging, maar deze nog wel zelf kunnen verrichten, worden geclassificeerd als mensen met een matige lichamelijke beperking. Degenen met een ernstige lichamelijke beperking kunnen minimaal één activiteit helemaal niet zelf uitvoeren en hebben hierbij ondersteuning nodig.

Het NPCG bestaat uit mensen met een chronische ziekte en/of lichamelijke beperking. Mensen met een chronische ziekte en mensen met een lichamelijke beperking zijn geen twee elkaar uitsluitende groepen. Bij een groot deel van de mensen met een lichamelijke beperking houdt de beperking verband met de aanwezigheid van een chronische ziekte.

Respons

Van de 610 personen die tot de doelgroep behoorden en die door het NIVEL konden worden benaderd, vulden 441 de vragenlijst in (72%). Vijftien personen vielen echter alsnog af voor de analyses, omdat ze de lijst onvoldoende hadden ingevuld of omdat er sprake was van een persoonsverwisseling (iemand anders dan beoogd heeft de vragenlijst ingevuld). Hierdoor kwam de respons uit op 70 procent (426 van de 610 personen die uitgenodigd waren).

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de benadering en respons.

Panelleden benaderd:	610
Niet bereikt: (foutief (e-mail)adres)	1
Netto benaderd: (doelgroep)	609
Vragenlijst ingevuld:	441
Exclusie voor de analyses:	15
Persoonsverwisseling	4
Eerste vijf vragen niet ingevuld	11
Netto respons en responspercentages:	
Netto respons	426
Netto responspercentage	70%

Benadering mensen met een visuele beperking en respons

Op 24 en 25 maart vond in de Jaarbeurs in Utrecht de ZieZo-beurs plaats: een bijeenkomst van de brancheorganisatie voor mensen met visuele beperkingen, hun familieleden, begeleiders en mensen die beroepsmatig met hen hebben te maken. De Oogvereniging had op deze bijeenkomst een stand samen met andere belangenorganisaties, zoals de Glaucoomvereniging en de vereniging voor maculadegeneratie. Het NIVEL en het College stonden ook in deze stand. Op deze manier was het mogelijk om bij mensen met een visuele beperking de vragenlijst af te nemen.

Vóór mensen werden gevraagd of ze wilden deelnemen aan het onderzoek, werd eerst gevraagd of ze tot de doelgroep behoorden. In totaal zijn 127 vragenlijsten ingevuld door mensen met een visuele beperking. Hiervan waren er 123 bruikbaar voor de analyse. Na afloop van de vragenlijst over de toegankelijkheid van de verkiezingen zijn een aantal vragen gesteld over de visuele beperking die de respondent heeft en achtergrondkenmerken als geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Voor wat betreft de visuele beperking is gevraagd naar de gezichtsscherpte en het gezichtsveld. Op basis hiervan was het mogelijk om de visuele beperking van 75% van de respondenten te kwantificeren. Voor een kwart van de respondenten was dit niet mogelijk. Een belangrijke reden hiervoor is onbekendheid van de respondent met diens exacte gezichtsscherpte/gezichtsveld. Omdat we van te voren wel informeerden of mensen tot de doelgroep behoorden, hebben we besloten de mensen waarvan we niet weten wat hun gezichtsscherpte en/of gezichtsveld is toch mee te nemen in de analyses. Zie onderstaande tabel.

Vragenlijst ingevuld tijdens beurs of erna:	127
Exclusie voor de analyses:	
Eerste vijf vragen niet ingevuld	4
Netto respons:	123

Panel Samen Leven (PSL) (NIVEL)

Gegevens over mensen met een verstandelijke beperking worden verzameld in het Panel Samen Leven (PSL). De gegevens worden verzameld bij naasten van mensen met een verstandelijke beperking, dit zijn vaak familieleden of goede bekenden. In het Panel zijn naasten van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking vertegenwoordigd. De deelnemers aan het PSL zijn geworven via instellingen die ondersteuning bieden aan mensen met een verstandelijke beperking in hun woonsituatie (verspreid over Nederland) en via huisartsenpraktijken (landelijke

steekproeven). Werving via huisartsenpraktijken zorgt ervoor dat ook mensen met een verstandelijke beperking die geen gebruikmaken van gehandicaptenzorg in het panel vertegenwoordigd zijn.

In het panel wordt de definitie aangehouden van mensen met een verstandelijke beperking zoals gedefinieerd door de American Association of Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD) in 2002. Dit houdt in dat mensen: a. een beneden gemiddeld intellectueel functioneren hebben (een IQ onder de 70-75); b. dat voor het 18e levensjaar is ontstaan, en c. als gevolg daarvan beperkingen hebben in twee of meer vaardigheidsgebieden, bijvoorbeeld in sociale vaardigheden, zelfredzaamheid, ontspanning, werk of schoolse vaardigheden. In dit rapport gaat het over mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking.

Respons

Van de 349 personen die tot de doelgroep behoorden en die door het NIVEL konden worden benaderd, vulden 222 mensen de vragenlijst in (64%). Veertien personen vielen echter alsnog af voor de analyses, omdat ze de lijst onvoldoende hadden ingevuld of omdat er sprake was van een persoonsverwisseling. Hierdoor kwam de respons uit op 60 procent (208 van de 349 personen die uitgenodigd waren).

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de benadering en respons.

Panelleden benaderd:	349
Niet bereikt: (foutief (e-mail)adres)	5
Netto benaderd: (doelgroep)	344
Vragenlijst ingevuld:	222
Exclusie voor de analyses:	14
Persoonsverwisseling	10
Eerste vijf vragen niet ingevuld	4
Netto respons en responspercentages:	
Netto respons	208
Netto responspercentage	60%

Panel Psychisch Gezien (PPG) (Trimbos-instituut)

In 2010 is het Trimbos-instituut gestart met het panel Psychisch Gezien: een landelijk panel van en voor mensen met psychische aandoeningen. Het gaat om mensen bij wie sprake is van 1) een psychische aandoening, 2) die van langere duur is, en 3) als gevolg van hun psychische klachten beperkingen in het dagelijks leven ondervinden gedurende langere tijd. Op het moment wordt deze groep over het algemeen beschreven als de groep mensen met 'ernstige psychische aandoeningen' (EPA). Het gaat bijvoorbeeld om mensen die last hebben van psychoses en ernstige depressies. Daarbij kan het in principe om elke psychische aandoening gaan. Deelname aan het panel is overigens niet voorbehouden aan mensen die cliënt zijn van een GGZ-instelling. Wel moeten mensen die zich aanmelden voor het panel vooralsnog minimaal 18 jaar oud zijn.

Tot 2014 bestond het panel steeds uit ongeveer 800 leden. Sinds begin 2015 is het panel Psychisch Gezien verbonden aan de Landelijke Monitor Ambulantisering en Hervorming LGGZ (LMA) en is besloten om het ledenaantal naar 1.500 te verhogen. Een deel van de mensen met langdurige psychische problemen maakt geen gebruik van zorg. Dit is in Nederland naar schatting een kwart van deze populatie per jaar (Delespaul, 2013). Dat komt overeen met de proportie panelleden die tijdens de eerste peilingen aangeven geen cliënt te zijn bij een ggz-instelling. Om deze mensen te

bereiken is het panel ook via persberichten, posters en websites onder de publieke aandacht gebracht, de zogenoemde vrije werving. Deze oproepen richtten zich expliciet op volwassenen met aanhoudende psychische problemen.

Respons

Van de 500 personen die tot de doelgroep behoorden en die door het Trimbos-instituut konden worden benaderd, vulden 265 de vragenlijst in (53%). Twaalf personen vielen echter alsnog af voor de analyses, omdat ze de lijst onvoldoende hadden ingevuld of er sprake was van persoonsverwisseling. Hierdoor kwam de respons uit op 51 procent (253 van de 500 personen die uitgenodigd waren). Onderstaande tabel geeft een overzicht van de benadering en respons.

Panelleden benaderd:	500
Niet bereikt: (foutief (e-mail)adres)	1
Netto benaderd: (doelgroep)	499
Vragenlijst ingevuld:	265
Exclusie voor de analyses:	12
Persoonsverwisseling	6
Eerste vijf vragen niet ingevuld	6
Netto respons en responspercentages:	
Netto respons	253
Netto responspercentage	51%

Bijlage B Populatie doelgroepen en kenmerken respondenten

Mensen met een lichamelijke beperking

Er is zover bekend geen informatie over de samenstelling van de werkelijke populatie van mensen met een matige of ernstige beperking in Nederland (De Klerk, 2007). Daarom is besloten om als referentie uit te gaan van de groep mensen met een matige of ernstige beperking die in 2009 in het Panel Chronisch zieken en Gehandicapten (NPCG) is ingestroomd. De referentie heeft dus een verdeling naar sociaal-demografische en beperkingsgerelateerde kenmerken, zoals die voorkomt onder de groep instromers in het panel 2009, op het moment van instroom (zie tabel B.1).

Wanneer we de kenmerken van de referentiegroep vergelijken met die van de respondenten, valt op dat de respondenten gemiddeld genomen iets vaker man zijn, iets minder vaak een ernstige beperking hebben en iets hoger opgeleid zijn. De verschillen zijn echter klein.

Tabel B.1 Referentiegroep en kenmerken van respondenten met een lichamelijke beperking die hebben meegedaan aan het vragenlijstonderzoek (≥ 18 jaar, zelfstandig wonend) (in percentages)

	Referentiegroep op basis van instromers NPCG 2009/2010 (n=1603)	Respondenten met een lichamelijke beperking (n=426)
Geslacht		
Vrouw	67	65
Leeftijd		
18 t/m 39 jaar	4 (15-39 jr)	4
40 t/m 64 jaar	41	40
65 jaar en ouder	55	56
Ernst van de beperking		
Matig	60	63
Ernstig	40	37
Opleidingsniveau		
Laag	42	36
Middelbaar	43	44
Hoog	15	20

Mensen met een visuele beperking

Er is weinig bekend over de populatie van mensen met een visuele beperking. In 2005 waren naar schatting 300.000 Nederlanders blind of slechtziend. Ongeveer 76.000 van hen waren blind en circa 222.000 personen waren slechtziend (Limburg, 2007). Er zijn verder geen onderzoeken bekend die ingaan op de achtergrondkenmerken van mensen met een visuele beperking.

Wanneer we de populatieschatting vergelijken met de kenmerken van mensen met een visuele beperking die aan dit onderzoek hebben meegedaan, valt op dat de respondenten vaker blind zijn (zie tabel B.2). Van een deel van de respondenten hebben we te weinig (juiste) informatie verkregen om de visuele beperking vast te stellen. De antwoorden van deze mensen zijn wel meegenomen in de analyse omdat zeker is dat zij wel een visuele beperking hebben.

Tabel B.2 Schattingen populatie en kenmerken van respondenten met een visuele beperking die hebben meegedaan aan het vragenlijstonderzoek (≥ 18 jaar) (in percentages)

	Schatting populatie (Limburg, 2007)	Respondenten met een visuele beperking (n=123)
Geslacht		
Vrouw	-	47
Leeftijd		
18 t/m 39 jaar	-	20
40 t/m 64 jaar	-	45
65 jaar en ouder	-	35
Visuele beperking		
Slechtziend	74%	32
Blind	26%	42
Onbekend		25
Opleidingsniveau		
Laag	-	19
Middelbaar	-	52
Hoog	-	29

Mensen met een verstandelijke beperking

Voor het definiëren van de populatie van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking zijn gegevens voorhanden uit het Panel Samen Leven (PSL) en uit twee oudere prevalentiestudies (Van Schrojenstein Lantman-de Valk et al., 2002; Maas et al., 1988). De geslachtsverdeling zoals gevonden in het PSL zit precies tussen de schattingen op basis van twee oudere prevalentiestudies in. De leeftijdsverdelingen van de twee oudere prevalentiestudies lopen sterk uiteen. De studie van Van Schrojenstein Lantman-de Valk et al. (2002) komt op een veel grotere groep ouderen en veel minder jongeren dan de studie van Maas et al. (1988), bewerkt door het SCP voor 2001. De verklaring hiervoor moet volgens de auteurs worden gezocht in het gegeven dat (jonge) mensen nu minder snel als gehandicapt worden beschouwd. In het Nationaal Kompas Volksgezondheid (www.rivm.nl) wordt getwijfeld aan deze verklaring, omdat het gebruik van speciale onderwijsvoorzieningen juist toeneemt. De cijfers van het PSL zitten er in 2006 voor de groepen 15-39 en 40-64 jaar tussenin. Daarom is ervoor gekozen om zoveel mogelijk bij deze cijfers aan te sluiten. Voor de verdeling naar ernst van de verstandelijke beperking houden we de verdeling die in het PSL werd gevonden bij aanvang in 2006 aan (zie Van den Hoogen et al., 2010). Alleen mensen met een lichte of een matige verstandelijke beperking zijn vertegenwoordigd in het PSL, maar dit is ook de populatie waarover we hier uitspraken willen doen.

Wanneer we de populatieschatting vergelijken met de kenmerken van mensen met een verstandelijke beperking die in dit onderzoek zijn vertegenwoordigd door hun naasten, valt op dat laatstgenoemden gemiddeld genomen vaker een matige verstandelijke beperking hebben. Voor wat betreft de andere percentages komen de kenmerken van de mensen met een verstandelijke beperking in deze studie redelijk overeen met die van de populatieschatting. Hierbij dient in acht genomen te worden dat de populatieschatting berekend is over 15-plussers, terwijl aan het onderzoek 18-plussers hebben meegedaan (zie Tabel B.3).

Tabel B.3 Schattingen populatie ($\geq 15\%$ jaar) en kenmerken van respondenten met een verstandelijke beperking die zijn vertegenwoordigd door hun naasten in het vragenlijstonderzoek (≥ 18 jaar) (in percentages)

	Schatting populatie	Respondenten met een verstandelijke beperking (n=208)
Geslacht		
Vrouw	45	42
Leeftijd		
18 t/m 39 jaar	40 (15-39 jr)	35
40 t/m 64 jaar	50	50
65 jaar en ouder	10	15
Ernst van de beperking		
Licht	55	46
Matig	45	54

Mensen met een psychische aandoening

Er is onderzoek uitgevoerd naar de representativiteit van het panel Psychisch Gezien waarbij de achtergrondkenmerken zijn vergeleken met studiepogulaties in publicaties waarin onderzoek is gedaan in Nederland naar/over mensen met ernstige psychische aandoeningen (EPA) (Place et al., 2014). In vergelijking met die studiepogulaties blijkt dat de panelleden: a) een vergelijkbare verdeling naar geslacht hebben; b) gemiddeld een vergelijkbare leeftijd hebben, zij het dat zij relatief vaak in de leeftijdsklasse tussen 40 en 60 jaar vertegenwoordigd zijn; c) relatief vaker hoger opgeleid zijn; en d) minder vaak een diagnose hebben in het schizofrenie/psychose spectrum. Geen van de studies gaf overigens een volledig beeld van de situatie van de EPA doelgroep vanwege het lokale of regionale karakter en/of omdat de studie niet de hele groep van mensen met ernstige psychische aandoeningen betrof. Alles overziend lijken de gegevens van het panel Psychisch Gezien zelf nog het meest representatief voor een inzicht in de groep mensen met ernstige psychische aandoeningen (Place et al., 2014).

Daarom is besloten om als referentie uit te gaan van de verdeling naar sociaal-demografische kenmerken (in dit geval geslacht en leeftijd), zoals die voorkomt in het totale Panel Psychisch Gezien (zie tabel B.4). Wanneer we de kenmerken van het totale panel vergelijken met die van de respondenten, zien we dat de respondenten iets vaker vrouw zijn en dat de leeftijdsverdeling vrijwel overeenkomt.

Tabel B.4 Kenmerken van de leden van het Panel Psychisch gezien (totaal) en kenmerken van de respondenten van het Panel Psychisch Gezien op de uitvraag over de verkiezingen (≥ 18 jaar) (in percentages)

	Referentiegroep: alle leden Panel Psychisch Gezien (n=2009), 2016	Respondenten met een psychische aandoening (n=253)
Geslacht		
Vrouw	59	63
Leeftijd		
18 t/m 39 jaar	22	23
40 t/m 64 jaar	68	66
65 jaar en ouder	10	12*

* door afronding wijkt de som van de percentages van de leeftijdscategorieën van de respondenten af van 100 procent.

Bijlage C Leden klankbordgroep en adviseurs

Leden klankbordgroep

Dhr. E. Brühem	Kiesraad
Mw. A. Dutman	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties
Mw. W. van Dijk	Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken
Dhr. R. Fleurke	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties
Dhr. T. Hardick	Ieder(in)
Mw. C. Kooijman	LFB
Mw. T. Stranders	Ieder(in)

Adviseurs:

Dhr. R.C.W. Feskens	Cito, Arnhem
Dhr. T. van Weerdenburg	Oogvereniging

Bijlage D Deelnemers doelgroepenbijeenkomst

Deelnemers doelgroepenbijeenkomst

Dhr. B. Boneschansker

Mw. A. Broelman

Mw. C.G. Hommes

Mw. B. van der Horst

Dhr. E. Hosman

Mw. X. Koster

Dhr. A. Lever

Mw. M. Mienes

Mw. H. Sandvoort

Mw. E. Verhagen

Mw. C. Westerveen-van Rees

Mw. E. Zieleman-Hofstede